

AJALOOLINE AJAKIRI

N° 3 **1931**
KÜMNES **AASTAKÄIK**

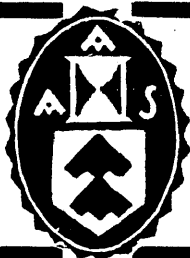
T O I M E T U S

P. TREIBERG
PEATOIMETAJA

H. KRÜUS / O. LIIV / M. SCHMIEDEHELM

S I S U :

Karl XI talupoegadekaitse põhialuste väljakujunemine Liivimaal a. 1681—1684. III. J. Vasar	129
Eesti Aleksandri-kooli komiteede likvideerimise küsimus a. 1883—1886. Hans Kruus	143
Leopold Karl Goetz †. H. Sepp	161
Varia	168

**Karl XI talupoegadekaitse põhialuste välja-
kujunemine Liivimaal a. 1681—1684.**

III.

Ülaltoodud näited ei ole üksikasjus küll täiesti selged, kuid nad tõendavad, et talupoegade seisund Liivimaal oli reduktsiooni algaastail üldiselt võtnud järsu pöördet halvemale. Vaevalt suudavad küll need üksikud meile tuntud juhud anda täielikku pilti rentnikkude ülekohtusest käitumisest talupoegadega. Talupoegadele tehtav ülekohus pidi olema väga suur, kui need seepärast võtsid ette kulukaid ja raskeid reise kuninga juurde. Suurem osa rentnikkude omavolist kindlasti ei ulatunud majandusasehaldaja, veel vähem siis kuninga kõrva.

Mitmel puhul aga oli talupoegade liigne kurnamine tingitud põhjustest, kus kaebamine ei võinud tuua palju abi. Ajal, mil hakati välja rentima kroonumõisaid, oli rentida tahtjate arv väga suur⁹⁵⁾. Rentnikud kruvisid omavahel võisteldes rendihinnad üles. Nagu nägime, määras reduktsioonikomisjon rendihinnaks tema poolt väljakalkuleeritud mõisa tegeliku sissetuleku, maha arvates sellest teatava osa, kõige enam 15%, rentniku kasuks. Sageli aga kohtame teateid, et ajal, mil reduktsioonikomisjon oli omalt poolt arvestatud rendisumma põhjal juba valmis mõisat kellelegi välja rentima, ilmus keegi uus rendikandidaat ja pakkus enam. Enampakkumine sündis võrdlemisi suurte summade näol. Nii pakkus krahvinna Vasaborg Põltsamaa eest 9600 riigitaalri asemel 10600 riigitaalrit, nii siis

⁹⁵⁾ RRA, Lichten'i kogu, Sneckensköld Lichten'ile 19. IV 1682.

1000 riigitaalrit rohkem⁹⁶). Räpina rendisumma tõusis sel kombel 4500 riigitaalrilt 5000 ligidale⁹⁷). Sageli omandas ülepakkumine veel ägedama kuju. Sigulda staarostkonna rentimisel sai rendikandidaat Koskull selle esiteks kätte 1500 riigitaalri eest; kui vastaskandidaat Hein pakkus 1600, kasutas Koskull eesõigust ja leppis selle summaga; siis pakkus Hein 1700, millega staarostkond lõpuks jäi Koskull'i kätte⁹⁸). Ime küll, kui Liivi reduktsioonikomisjon hiljemini nende mõisate talupoegade käest ei kuulnud kaebusi raske kohtlemise üle. Kui rentnikud niisuguses olukorras oleks oma talupoegi endise harjunud kombe järgi maksustanud, siis oleks neist igäüks pidanud tunduva summa võrra kahju saama. Rendikontrahid aga nägid ette, et rentnik ei tohi talupoegadelt nõuda rohkem tegu ja andameid, kui loendatud komisjoni poolt tõestatud vakuraamatuis. Nagu nägime, ühtusid komisjoni vakuraamatud nendega, mis olid maksvusel enne reduktsiooni. Järelikult pidid rentnikud, kes olid mõisad rendile saanud üle pakkudes endist rendisummat, tahes või tahtmata, et omaga välja tulla, talupoegi kontrahivastasel raskemini kohtlema kui enne. Siin ei saanud Liivi reduktsioonikomisjon loomulikult rentnikele kallale kippuda, sest vähemalt osa talupoegade maksude suurenemisega tekkinud kasust läks kuninga heaks. See on teatav vastuoksus reduktsioonikomisjoni tegevuses, kes teiselt poolt kõik tegi talupoja seisundi kaitseks. Muidugi peame arvestama ka veel teist asjaolu, nimelt et reduktsioonikomisjon ja Sneckensköld olid rendikandidaatidelt võtnud altkäemaksu ja seetõttu muidugi kohati vaatasid läbi sõrmede rentnikkude tegevusele.

Lõpuks vajab mainimist veel üks juht, mil talupoegade seisund võis küll märksa halvemaks muutunud olla, kuid mis vaevalt võis avalduda talupoegade kaebuste näol. Nimetasime juba, et enne reduktsiooni oli Liivimaa mõisnikel kombeks talupoegadele vakuraamatutega peale panna suuremat maksu, kui need suutsid kanda. Eramõisniku all olles ei muutunud olukord siiski talupojale väljakannatamatuks, sest mõisnik arvas puuduva osa maksudest maksuvõlaks, mis nõuti talupoegadele eriti headel aastatel sisse, sageli aga kustutati hoopis maha. Saanud kroonutalupoegadeks, olid aga talupojad sunnitud rentnikule maksma alati täie vakuraamatuis tähendatud normi. Rentnik ise maksis rendimaksu vakuraamatute alusel ja nõudis ka talupojalt kirjalikult fikseeritud kohustused armutult sisse. Rentniku huvides

⁹⁶) RRA, riigiregistratuur, Lichten'ile 11. I 1682; *ibid.*, avaiik kiri ooberst Pahlen'ile 28. II 1682. Põltsamaa staarostkond jäeti, nagu sellest ilmneb, krahvinna Vasaborg'i poolt pakutud hinnaga ooberst Pahlen'ile ja tema allrentnikele.

⁹⁷) RRA, Livonica 134, Lichten kuningale 2. III 1682.

⁹⁸) RRA, Lichten'i kogu, Sneckensköld Lichten'ile 24. III 1681. Ülaltoodud näited ülepakkumistest moodustavad ainult osa kümmekonna meile tuttava juhu hulgast. Tegelikult võiks nende arv olla veelgi suurem.

oli ju oma raha tagasi saada ja teenida, mitte aga rendiaja lõppemisel talupoegi riigile tagasi anda samas seisundis, kui ta nad saanud. Käesoleval juhul oli kirjatäht rentniku poolt ja vaevalt talupojad, kuigi nad tundsid koorma suurenemist, julgesid kaevata. Vähe-malt ei antud nende kaebustele käiku.

Ülalkirjeldatud talupoegade olukorra halvenemist püüdsid Rootsi keskvalitsus kui ka kohalikud Rootsi ametnikud võimaluse järele ära hoida. Nägime juba kuninga püüdeid takistada rentnikkude ülekohtut talupoegade suhtes. Kuningas lootis üksikute rentnikkude vastu karmilt üles astudes hirmutada ka teisi, nii et karistus teiste-tele oleks hoiatuseks ning rentnikud ise õpiksid selle üle järele mõt- lema, kuidas kohelda kaaskristlasi. Kuninga vaheleastumisel oli aga vaevalt suuri tagajärgi. Need olid juba erakordsed juhud, mis kuninga kõrvu ulatusid. Ülekohtuste rentnikkude vangistamise ähvardus oli küll vist rohkem mõeldud hirmutusena kui tõeliseks teosta- miseks. Kõige halvem asi, mis rentnikule võis talupoegade halva kohtlemise puhul osaks saada, oli rendikontrahi ülesütlemine. Olu- korras aga, mil rentniku suhtumine talupojasse oli raskesti kont- rollitav, löid loodetavad suured kasud ja väike sissekukkumis- võimalus soodsa pinna riskeerimiseks.

Samuti suutsid reduktsioonikomisjoni ja Sneckensköld'i sammud, nagu kuningagi vahelesegamine, ainult üksikjuhtudel olukorda paran- dust tuua. Tagajärjekamaks osutusid küll Sneckensköld'i sammud kümnise asendamisel kindla maksuga. Just kümnis oma varieeruva suurusega võimaldas talupoegade maksustamist rentniku heaksarvamise järgi. Sneckensköld sai sellest tarbest väga hästi aru. Nii kaua, kui talupoeg veel peab kümnist maksma, mida rentnik ise mõõdab, olevat karta, et mõned rentnikud mitte alati ei oska piiri pidada, vaid et talupoegadel ikkagi midagi selle vastu öelda olevat⁹⁹). Sneckensköld leidis aga neis püüdeis vastupanu mõisarentnikkude poolt, kelle rendikontrahid olid sõlmitud kümnise alusel¹⁰⁰). Mõnel juhul õnnestus Sneckensköld'il siiski reservatsioonide abil, mis lei- dusid rendikontrahtides, rentnikele kümnise muutmist kindlaks mak- suks peale sundida. Ta kinnitab sel puhul, et talupojad kümnise ära- kaotamise üle olevat südamest rõõmsad olnud. Enne olevat rentni- kud neile hääl aastail kümnist suurendanud ja ka ikalduse korral ikka sama normi sisse nõudnud. Nüüd aga tahtvat talupoeg seda, mis talle peale pannakse, meeleldi maksta¹⁰¹).

⁹⁹) LRA, majandusasehaldaja arhiiv, eramõisate reduktsioon II, Snecken- sköld Lichten'ile 14. I 1682.

¹⁰⁰) RRA, Lichten'i kogu, Sneckensköld Lichten'ile, ilma daatumita (kirjal leidub siiski Lichten'i märkus, et see on septembrist 1681).

¹⁰¹) Ibid. Mõisaid, kus veel vana kümnisekohustus maksis, ei näi Liivimaal, eriti Eesti osas, mitte väga palju olnud olevat. Peale Põltsa-

Need Rootsi keskvalitsuse ja Sneckensköld'i sammud tõid, nagu öeldud, kasu ainult üksikuil juhtudel; üldiselt aga ei tulnud talupoja olukorda selle läbi märgatavat parandust. Kui maikuu 1682 kerkis taktilistel põhjustel Liivi aadli saatkonna ja Karl XI vahel peetavate läbirääkimiste mõjutamiseks üles mõte rendikontrahid Liivimaal kõik korraga üles öelda, siis vääris see küsimus ka tulunduslikust seisukohast uut järelekaalumist. Karl XI peaesmärgiks oli selle kavatsuse puhul küll hirmutada Liivi aadlit ja sellega võita suuremat poolehoidu reduktsioonile. Kuid tuli arvestada ka juhtu, et Liivi aadel ei soosta reduktsiooni ja et sel juhul kuningas asetub küsimuse ette, kas teostada oma ähvardused või mitte. Selleks otstarbeks andis kuningas oma kavatsuse kammerkolleegiumi kätte, nõudes temalt seisukohavõttu selles, kuivõrra kasulik on see kava riigikassa huvide seisukohalt. Nii hakkaski kammerkolleegium esmakordselt harutama küsimust, missugune tee on kasulikum riigimõisate ekspluateerimiseks, kas nad välja rentida või valitsejate alla panna, — esmakordselt seepärast, et rentimine oli 1681. a. otsustatud ilma pikema kaalutluseta poliitilistel motiividel.

Läbirääkimised Liivimaa riigimõisate ekspluateerimisviisi üle algasid kammerkolleegiumis 24. mail 1682. Sel puhul harutati Lichten'i juuresolekul viimase ettepanekut adramaaderevisjoni korraldamise üle Liivimaal. Nähtavasti kaldus Lichten'i algatusel jutt esmakordselt mõisate rentimisele¹⁰²⁾. Edasi võttis kammerkolleegium 1. juulil 1682 küsimuse süstemaatilisele käsitlemisele¹⁰³⁾, kusjuures oli aluseks Lichten'i poolt koostatud, kuid nüüd kahjuks kaduma läinud projekt. Läbirääkimised selles küsimuses põhjustasid 7. juulil Lichten'ile uue instruksiooni¹⁰⁴⁾.

Kammerkolleegiumis sai mõisate väljarentimise süsteem väga terava arvustuse osaliseks. Kuigi rendisüsteem omas teatavaid paremusi ja seepärast kammerkolleegiumis kuuldus häält ka selle allesjätmise poolt, olid selle süsteemi kasuks toodud väited üldiselt siiski võrdlemisi kahvatud. Rendisüsteemi olulisemaks paremuseks pidas Claes Fleming asjaolu, et siin riigil palju vähem tuleb kulutada oma sissetulekute arvestamisel ja kontrollimisel. Et rendisumma olevat konstantne, siis olevat hõlpus kuninga sissetulekuid aasta eelarves ette näha ning seega võimalik pääseda segadusest, mis ettenägemata juhuste tõttu võiksid segamini ajada kogu, sel ajal raskepärase,

maa staarostkonna näib kümnis suuremaist mõisatest ainult Karksis olevat alal hoidunud. 1638./41. ja 1690. a. revisjoniraaamatud tohiks selles asjas lähemaid teateid anda.

¹⁰²⁾ KA, kammerkolleegiumi protokoll 24. V 1682, lk. 686 jj.

¹⁰³⁾ Ibid., 1. VII 1682, lk. 743 jj.

¹⁰⁴⁾ RRA, riigiregistratuur, instruksioon Lichten'ile, 7. VII 1682.

riigikassa tegevuse¹⁰⁵). Fleming'i arvamine leidis üldiselt poolda- mist ka kammernõunik Eldstjerna poolt, kes omalt poolt rõhutas asjaolu, et rendisummade laekumisaeg olevat väga sobiv arvepida- misele, kuna aga majanduslikul teel mõisaid valitsedes sünniks väi- keste talupoegade jaoste laekumine pika aja jooksul ja mittekindlail termineil. Need väited aga ei olnud olulised; varsti leiti pääsetee eelarve sassiminekuks hoidumiseks ja seda võrdlemisi lihtsalt — võttes käesoleva aasta tulud järgmise aasta eelarvesse¹⁰⁶).

Kaaluvamaks väiteks rendisüsteemi kaotamisel osutus ikkagi asja- olu, et mõisate rentimise korral raske oli kontrollida rentniku tege- vust ja et rentniku kätte ülekohtuselt langes sissetulekuid, mis õieti oleks pidanud kuuluma kuningale. Kammerkolleegiumi härrad omas enamuses ei arvestanud just eriti talupoegade seisundiga, vaid pea- miselt ainult riigi fiskaalsete huvidega. Seda ei tule eriti imeks panna, sest kammerkolleegiumi liikmed olid ühelt poolt aadelmehed ja teiselt poolt juba oma ametilt kohustatud kroonu kasuga arves- tama. Lichon pidas küll rentide ärakaotamisel üheks väga täht- saks väiteks asjaolu, et selle läbi talupojad saavad vahetult riigi alla ja et seega saavutatavat talupoegade suurem truudus ja affektsioon riigi vastu. Claes Fleming'i vastuväitega oleme juba tuttavad. Ta ütles, et talupoegi selles suunas kasvatada olevat sama võimatu, kui Mooramaa meest valgeks teha. Päris õieti aga toonitati, et talupoja truuduse võitmisele ei võivat kolleegium mõeldagi, sest riigimõisate valitsemisel ametnikkude kaudu saavad viimased sama karmi kätt tarvitama kui rentnikud. Kammerkõunik Eldstjerna aval- das seejuures arvamist, et niisugune „karmus“ ongi tarvilik, kuigi ametnikke tuleks mõnesugusel määral vaos hoida¹⁰⁷).

Tähtsamad kui talupoegade seisund olid kammerkolleegiumile riigi fiskaalsed huvid. See asjaolu lõpuks otsustaski kammer- kolleegiumis peetavad läbirääkimised valitsemisüsteemi kasuks. Lich- ton'i väiteist, et Liivimaal võimatu leida rentnikke, keda võiks usal- dada, ja et rendisüsteem kujuneb sel kombel kahjulikuks, ei saanud mööduda. Kuna olusid ei saanud kohapeal kontrollida, otsustati Lichon'i väidete alusel valitsemisüsteemile üle minna. Lichon'i arvates oli rendisüsteem esiteks juba seetõttu kuningale kahjulik, et rentnikud pidid ikalduse puhul rendimaksudes teatavaid soodustusi saama, heade aastate korral aga panid ülejäägi oma tasku. Mõisate valitsemise korral aga kuningas halval aastal kannatab kahju, kuid saab selle eest tasu häil aastail. Riigimõisaid majanduslikul teel valitsedes saavat ka riigivargusi palju paremini ära hoida, kui rentnik- kude süsteemi juures: tarvitseb ainult kaupmeestele ja linnadele

¹⁰⁵) KA, kammerkolleegiumi protokoll 24. V 1682, lk. 686 jj.

¹⁰⁶) Ibid., 1. VII 1682, lk. 743 jj.

¹⁰⁷) Ibid.

ära keelata kauplemine riigimõisate ametnikkudega. Lõpuks võivad riigimõisates sisse seada mitmesuguseid manufaktuure, mis rendisüsteemiga võrreldes kroonule annaks suuremaid tulusid. Samuti võiks talupoegade väikesi jaoseid kasutada sõjaväe ülalpidamiseks¹⁰⁵⁾.

Claes Fleming'i ettepanekul otsustas kammerkolleegium Lichton'i esitise heaks kiita. Nädala aja pärast anti, nähtavasti kammerkolleegiumi kirja alusel, Lichton'ile Liivimaale sõitmise puhuks uus instruksioon. Instruksioonis nimetati, et kuningas mitmesuguste tähtsate kaalutluste mõjul on leidnud paremaks ja kasulikumaks riigimõisaid vilunud ja ausate valitsejate kaudu valitseda lasta, kui seda teha endise rendisüsteemi järele. Põhjastena toodi ette: 1) et riigi sissetulekud seeläbi suurenevad, 2) et väikesi talupoegade jaoseid võib seeläbi suure kasuga tarvitada kuninglike garnisonide ülalpeoks, 3) et riigimõisates võivad asutada kasulikke manufaktuure, nagu villaketust, riidekudumist, nahaparkimist, salpeetrikeitmist, püssirohuvalmistamist, saeveskeid jne., 4) et talupojad, kes liigse koormuse ja sundusega rentnikkude poolt välja kurnatakse, võiksid sel puhul pääseda paremasse seisundisse, 5) et selle läbi paranevat kuninga krediidiolud. Mis aga puutub talupoegade maksude kindlaksmääramisse, nagu see Ingerimaal ja Käkisalmläänis alanud, siis lubas kuningas selle üle veel järele mõelda¹⁰⁹⁾.

Mainisime juba eespool, et Karl XI peasihiks rendisüsteemi äramuutmisel ei olnud majanduslikud, vaid poliitilised kaalutlused. Kui aga käsitletud instruksioonis kuningas loendab ainult majanduslikku laadi põhjust, siis oli selle põhjuseks asjaolu, et Lichton pidi tarbekorral oma instruksiooni ka avalikult näitama. Kammerkolleegiumis peetud läbirääkimiste käik näitab ka iseenesest selgesti, et siin asja arutati rohkem möe pärast. Vähesel vasturääkimises juures sündis üleminek majandussüsteemile Claes Fleming'i ettepanekul, kes ise oli ilmselt sellise süsteemi vastane ja seda seisukohta hiljemini ka avaldas¹¹⁰⁾. Kammerkolleegiumis peetud läbirääkimised on aga tähtsad selles suhtes, et me siin näeme kuninga kindlat tahet, viia Liivimaa mõisate ekspluateerimine teisele alusele.

Uue süsteemi teostamine pidi nähtavasti algama kohe järgmise majandusaasta algusest, mida sel ajal arvestati lihavõtte pühade järele, s. t. lihavõtte pühadest 1683¹¹¹⁾. Teade riigi majanduspoliitika muutmisest levis õige ruttu ja leidis isikute poolt, kel oli tegemist Liivimaa mõisate väljarentimisega, suurt heakskiitmist. Nii teatab reduktsioonikomisjoni laekur Bossart, et tema arvates olevat rendi-

¹⁰⁵⁾ KA, kammerkolleegiumi protokoll 24. V 1682, lk. 686 jj., ja 1. VII 1682, lk. 743 jj.

¹⁰⁹⁾ RRA, riigiregistratuur, instruksioon Lichton'ile 7. VII 1682.

¹¹⁰⁾ KA, kammerkolleegiumi protokoll 14. VI 1684, lk. 558.

¹¹¹⁾ RRA, Lichton'i kogu, Bossart Lichton'ile 24. X 1682.

lepingute ülesütlemine nii kuningale kui ka talupoegadele heaks asjaks, sest muidu viimased ruineeritaks varsti täielikult¹¹²⁾.

Rentide ülesütlemine kujunes siiski tegelikult palju raskemaks, kui kuningas oli ette näinud. Rendikontrahid olid sõlmitud 12 aastaks ja nende ülesütlemine ähvardas tuua liigseid sekeldusi Liivi aadliga, kelle meeoleu selletagi oli küllaltki pinev. Poliitiline konjunktuur oli ebaselge ja otsuse teostamine lükati päev-päevast edasi. Lõpuks vastas kuningas kindralkuberner Horn'i järelepärimisele, kuidas siis asi lõppude lõpuks jääb, et tal küll kavatsus olnud Liivimaa mõisaid ametnikkude kaudu valitseda lasta, kuid pikema järelekaalumise järel olevat ta siiski kasulikumaks leidnud jätta esialgu mõisad rendile, seda enam, et rentnikud satuksid kontrahi ülesütlemise tõttu raskustesse ja saaksid oma palvete ja kaebustega kuningale tüütavaks¹¹³⁾. Seega oli mõisate rentimise asendamine valitsemissüsteemiga päevakorralt kadunud. Ka hiljemini, kui kuningas omaks võttis põhimõtte Liivi aadlit reduktsiooniga ära lepitada sel teel, et ta redutseeritud mõisad andis endistele omanikele kasulikumail tingimusil kui harilikult põlisrendile, ei saanud maksvas süsteemis enam muutust tulla¹¹⁴⁾.

Karl XI kavatsus rendisüsteemi asendada valitsemissüsteemiga oli sellega ainult lühikeseks episoodiks ega leidnud kunagi teostamist. Selle kavatsuse elluviimisel aga oleks võinud Liivimaa talupoegade suhtes olla esmajärgulise tähtsusega tagajärjed. Me ei taha peatuda neil võrdlemisi üldjoonelistel sihtjoontel, mille alusel Karl XI uue süsteemi elluviimisel püüdis talupoegi kaitsta riigiametnikkude omavoli ja riigivarguse vastu. Kuningal eneselgi ei olnud asjast selget ettekujutust ja lähemad määrused jättis ta Lichton'i välja töötada¹¹⁵⁾. Kõige selle juures aga väärib tähelepanu, et niipea kui juttu oli rendisüsteemi kadumisest, uuesti üles kerkis talupoegade täieliku vabastamise küsimus. Lichton'i poolt kammerkolleegiumis valitsemissüsteemi sisseseadmise kasuks esitatud väidete hulgas leidub ka järgmine lause, mis protokollija süü tõttu on veidi segane, kuid mis meid siiski võimaldab Lichton'i suu läbi pilku heita kuninga kavatsusele. Lause ise oli järgmine: „Edasi, kui kuningas staarostkondade talupoegadele annab vabaduse, peab aadel oma talupoegade suhtes samuti tegema; siis saavat Liivimaal kergemini sisse seada korraldust (et sädant väsende), nagu see on kombeks Rootsis, ja lihtrahvast muuta kõlbulikumaks manufaktuuride jaoks“ jne¹¹⁶⁾. Nii-

¹¹²⁾ Ibid.

¹¹³⁾ RRA, riigiregistratuur, resolutsioon mõnede punktide kohta, mis puutuvad Liivimaa kindralkubermangu § 22.

¹¹⁴⁾ Vrd. Hastfer'i propositsiooni Liivi maapäevale a. 1687; Schirren, Recesse, lk. 89 jj.

¹¹⁵⁾ RRA, riigiregistratuur, instruksioon Lichton'ile 7. VII 1682, § 12.

¹¹⁶⁾ KA, kammerkolleegiumi protokoll 24. V 1682, lk. 688.

sugune lause talupoegade vabastamise vastase Lichton'i suust võis tulla ainult siis, kui selliste väidete taga seisis kuningas ise.

Talupoegade vabastamisküsimuse uut üleskerkimist just sel silmapilgul võib seletada samade põhjustega kui enneminigi. Rendilepingute ülesütlemisega loobus Karl XI uuesti otsimast kokkulepet Liivi aadliga. Selle kokkuleppe otsimisel oligi Karl XI 1681. a. lõpul talupoegade vabastamise mõttest loobunud. Kui nüüd hiljemini kuningas jälle hakkas arvestama Liivi aadliga ja püüdis liigseid vastuolusid ära hoida sellega, et ta säilitas rendisüsteemi, siis kadus ühes rendisüsteemi päevakorra kerkimisega sealt talupoegade vabastamisküsimus. Mõisate väljarentimine ja talupoegade vabastamisküsimus olid nagu tuli ja vesi, mis teineteist ei sallinud. Riigimõisate ekspluateerimine rendisüsteemi alusel jäi aga maksma Karl XI valitsusaja kestuseks.

Sõlmitud rendikontrahtide üldise ülesütlemise kavatsusel oli siiski palju tegelikku tähtsust. Selle küsimuse päevakorral seismine köitis Rootsi keskvalitsuse huvi ja esialgu keelas teda koondumast probleemile, kuidas ära hoida renditalupoegade ruineerumist. Mõisate valitsemissüsteemile ülemineku kavatsus võttis talupoegade küsimuselt esialgu selle teravuse. Keskvalitsuse arvates pidi riigimõisate rentimine nii kui nii lõppema, kaasa tuues lõpu ka selle varjukülgedele. Tagajärjeks oli see, et olude arenemine Liivimaa väljarenditud kroonumõisates jäi suurel määral omapead. Kuningas pööras sellele, nagu nägime, talupoegade kaebuste tagajärjel tähelepanu alles 1684. aastal. Talupoegade seisundi halvenemine Liivimaal reduktsiooni algaastail tuleb järelikult kirjutada osalt ka keskvalitsuse ebakindla seisukoha arvele küsimuses, missugusel alusel tulevikus Liivimaa kroonumõisaid ekspluateerida. Suurel määral oli see keskvalitsuse süü, et reduktsiooni algaastail talupoegade seisund Liivimaal muutus peaaegu väljakannatamatuks. Kuid keskvalitsuse vaheleastumise viibimisel oli siiski ka oma positiivne mõju Liivimaa kroonutalupoja olukorra kujunemisele. Rendisüsteemi nõrkused said, eriti talupoegade suhtes, pikema aja kestel takistamatult avalduda. Selle tagajärjeks aga oli, et tulevikus tarve talupoegade kaitse järgi omandas teravam kuju, et senise süsteemi nõrgad küljed osutusid käegakatsutavaiks ning lõpuks, et seetõttu võimaldus teostada talupoegade kaitset palju süstemaatilisemal ja radikaalsemal kujul, kui see vast muidu oleks sündinud. Kui seda kaitset oleks korraldatud ainuüksi eri juhtudel *ad hoc* appi tõtates, oleks talupoja olukord kujunenud märksa kindlamaks, kuid kas sel juhul kurja juur oleks üles leitud ja põhjalikult kõrvaldatud, ei ole sugugi kindel. Nüüd aga, kus kolme aasta jooksul oli kogutud küllalt kogemusi, võimaldus kroonu renditalupoegade kaitset korraldada kindlal ja püsival alusel. Selleks aluseks sai uus maade-revisjon.

Nagu nägime, oli uue maaderevisjoni peaeesmärgiks esialgu aadli-mõisate adramaade arvu ümberhindamine. Säärase revisjoni abil loodeti ühtlustada adramaade suurust, suurendada Liivimaa adramaade arvu ja sellega ühtlasi ka aadlilt saadavaid riigimakse. Endine 1638. a. maaderevisjon oli vananenud ja ei vastanud ka oma põhialustelt enam kaugeltki tegelikule olukorrale. Kuivõrra ebaõigelt hindas 1638. a. revisjon mõisate sissetulekuid, selle üle jõudis Liivi reduktsioonikomisjon varsti täiele veendumusele. Komisjonile sai tuttavaks näit. järgmine asjaolu, et 47 adramaaline mõisa andis sissetulekuid aastas 1000 riigitaalrit, kuna aga 34 adramaalise mõisa sissetulek oli 5200 riigitaalrit¹¹⁷⁾). Sellised lahkuminekul mõisate tulukuse ja adramaade arvu vahel olid väga sagedased¹¹⁸⁾). Et vaja oli aadli-mõisate riigimakse ühtlustada, oli kuningale juba algusest peale selge.

Adramaade arvu ühtlustamiseks oli vaja kaht asja: 1) maad ümber hinnata arvestades muutustega, mis sündinud möödunud neljakümne aasta jooksul, 2) leida õiglasem hindamisalus, kui seda 1638. a. revisjoni juures oli talupoegade teopäevade arv.

Esimeseks otstarbeks oli Karl XI juba varemini otsustanud lasta maad uuesti üle mõõta¹¹⁹⁾). Uue hindamisaluse suhtes ei olnud Karl XI alul veel lõplikule otsusele jõudnud. Ta nõudis ainult, et adramaade hindamisalus peab olema ühtlane, et selleks olgu maa suurus ja headus, mitte aga talupoegade tööpäevade arv¹²⁰⁾.

1681. a. maapäeval esines Lichten kuninga nimel ka ettepanekuga uut maaderevisjoni teostada¹²¹⁾). Ettepanek oli võrdlemisi üldiselt sõnastatud, ilma et ta oleks lähemalt ära määranud kuninga kavatsuse sihtjooned. Nii palju võis siiski aru saada, et uus maahinne pidi toimuma kulukal kujul ja suurendama adramaade arvu, eriti nn. uute mõisapõldude juurdearvamisega. Seetõttu ei leidnud kuninga esitis aadli heakskiitu. Aadel lükkas kuninga ettepaneku tagasi ja esitas Lichten'i nõudel oma vastuettepaneku, mille järgi revisjon pidi toimuma üldiselt samal alusel kui ennemini¹²²⁾.

Kuninga käsul pidi Lichten temale esitama oma vastuväited aadli revisjoniettepaneku nii õigusliku kui ka tegeliku külje kohta. Lichten

¹¹⁷⁾ RRA, riigiregistratuur, Lichten'i arvamus Liivi aadli revisjoni projekti kohta 21. X 1681, § 7.

¹¹⁸⁾ Suurtest lahkuminekutest 1638. ja 1690. a. revisjoni adramaade arvu vahel annab ülevaate KA Rootsi balti ja saksa provintssidesse puutuvais toimikuis nr. 45 leiduv „adramaaraamat Liivimaa mõisate üle“, mis esitab nii ühe kui ka teise revisjoni poolt kindlaksmääratud mõisate adramaade arvu.

¹¹⁹⁾ Vrd. ülal, Ajalooline Ajakiri 1931, nr. 1, lk. 3 jj.

¹²⁰⁾ RRA, riigiregistratuur, instruksioon Lichten'ile revisjoni kohta 22. V 1681.

¹²¹⁾ Schirren, Recesse, lk. 18.

¹²²⁾ Ibid., lk. 52 jj.

tegi seda 21. oktoobril 1681 võrdlemisi väga põhjalikul kujul¹²³). Õigusliku iseloomuga vastuväited aadlile meid praegu ei huvita, küll aga need põhimõtted, mille alusel Lichten soovitas teostada uue maa-hinde. Lichten'i arvamuses esinevad juba ebamäärasel kujul kümme aastat hiljemini lõplikult läbiviidud adramaaderevisjoni põhijooned.

Vististi seetõttu, et reduktsioonikomisjonil oli palju tegemist renditavate mõisate tulu ümberarvestamisega rahasse, tekkis Lichten'il või mõnel temale alluval ametnikul mõte adramaid kindlaks määrata mitte talupoegade teopäevade ega ka üksi mõisapõldude suuruse alusel, vaid rahas. Lichten'i arvates tulevat adramaa hulka arvata mitte ainult talupoegade andamid ja mõisapõldude tulud, vaid mõlemad kokku, ning adramaaks määrata teatav tulu kvantum, umbes 50—60 riigitaalrit¹²⁴). Sellise rahaadramaa leidmiseks tulevat kõik mõisa sissetulekud ja talupoegade kohustised teatava taksi järgi rahaks ümber arvata. Selle ümberarvamise taksi suhtes Lichten võttis pikemalt sõna ja esitas võrdlemisi üksikasjalise kava, mis aga hilisemate revisjoni-instruktsioonidega võrrelduna on veel väga pealis-kaudne¹²⁵).

1690. a. revisjoni all mõistetakse harilikult kaht hoopis erinevat asja ja segatakse need omavahel ära. Ühelt poolt ühtlustas see revisjon adramaade suuruse, viies selle hindamise õiglasele alusele. Hinne ise toimus nii, et arvestati maksva olukorraga. Adramaade revisjon jättis olukorra talupoja ja mõisniku vahel täiesti endiseks ja võttis selle normaalaluseks, millele rajati mõisnikule ja riigile kantavate maksude maksmise vahekord. Seesuguse revisjoni läbiviimiseks olid 1681. a. põhimõtted juba üldiselt välja kujunenud.

Teiselt poolt aga määras 1690. a. revisjon talupoegade ja mõisniku (mõisarentniku) vahekorra kindlaks. Ta hindas talu suuruse ja headuse järele talupoja sissetuleku ja ühtlustas sel kombel talupoegade kohustised, et need mõisatele makse maksid ja tegu tegid vastavalt oma sissetulekuile. Niisugusele talupoja ja mõisniku vahekorra „revideerimisele“ 1681. a. veel ei mõeldud. Lichten ütleb isegi oma arvamuses revisjoni kohta, et mõisate tulukust võidavat kõige paremini ära määrata vakuraamatute järele. Viimaste põhjal saadavat talupoegade maksuvõimet kaunis kindlasti teada. Nimelt ei tohtivat kahelda selles, et iga mõisaomanik oma talupoegade maksustamisel leiutanud viimaste paraja kandejõu.

¹²³) RRA, riigiregistratuur, Lichten'i arvamus Liivi aadli revisjoni-projekti kohta 21. X 1681. Näib, et käesoleva arvamuse tegelikuks koostajaks oli reduktsioonikomisjoni sekretär M. Strokirch; vähemalt väitis Strokirch hiljemini, et ta oktoobris 1681 ühe revisjoniprojekti olevat koostanud. KA, kammerkollegiumi protokoll 3. III 1684, lk. 260 jj.

¹²⁴) Ibid., § 7.

¹²⁵) Ibid., § 7—15.

Et kuningas oli otsustanud teostada uue maaderevisjoni ka maamõõtmise abil ja vastavad maamõõtjad pärale jõudsid juba 1681. a. alul, otsustati seni, kui kestavad läbirääkimised aadliga aadlimõisate revisjoni üle, maamõõtjad esialgu uutes riigimõisates tööle rakendada. Läbirääkimised aadliga venisid pikale ja ühes sellega ka aadlimõisate ülemõõtmine. Uue revisjoni puhul hakkas tähelepanu peagi koonduma riigimõisatele. Sellega oli loodud võimalus tulevase revisjoni ja talupoegadekaitse ühtesulatamiseks.

Juba eelpool nimetasime, et riigimõisate suhtes oli uuel maaderevisjonil hoopis isesugune eesmärk. Riigimõisates ei pidanud revisjon mitte ainult kindlaks määrama ja ühtlustama adramaid, vaid selle peamiseks eesmärgiks oli siin kindlaks määrata mõisa sissetulekud. Kui 1681. a. sügisel Lichten veel võis üldiselt mõõnda, et mõisnikkude poolt väljatöötatud talupoegade teo- ja maksunormid küllalisel määral vastavad tegelikule olukorrale, siis ei saanud ta mõni aeg hiljemini vähemalt riigimõisate suhtes enam püsida samal arvamisel.

Reduktsioonikomisjoni poolt 1681. a. jooksul tehtud katsed mõisa tulud vakuraamatute abil kindlaks määrata andsid väga kurbi tagajärgi. Õiglasest hindamisalusest ei võinud rendisummade juures juttugi olla. Rendisummad kujunesid sõltumuses väga mitmesuguseist ja juhuslikest tegureist. Vaadeldes neid eelpool nägime, et rendisumma kalkulatsioonid ühelt poolt kannatasid antud teadete mitteusaldatavuse all. Selles olid süüdi kord endised mõisaomanikud neist sõltuvate isikutega, teine kord aga rendi kalkuleerijate ostetavus. Teiselt poolt ei olnud aga endised vakuraamatud milgi viisil talupoegade kandejõu kohaselt sisse seatud ja mõisate väljarentimine nende alusel ähvardas sageli talupoegi ruineerida. Rajades rendikontrahid sellele alusele, et rentnikule üle anti õigus sisse kasseerida talupoja kohustised vana kombe järele, tekkisid lõpuks raskused talupoegade „konserveerimisel“ ja rentniku tegevuse kontrollimisel. Ikka enam jõuti ajajooksul veendumusele, et need raskused tähtsal määral põhjenevad ka asjaolul, et talupoegade kohustised olid mitmel pool väga erinevad, osalt kindlaks määramata. See kõik võimaldas rentnikku talupojalt rohkem nõuda kui harilikult, kontroll tema tegevuse üle nõudis aga üksikasjalist tutvunemist iga üksiku talupoja erineva kohustisemääraga. Sellele lisandus veel segadus, mis tekkis mõõtude mitmekesisusest Liivimaa eri osades.

Järelikult oli talupoegade seisundi halvenemine riigimõisates reduktsiooni algaastail tingitud kahest algpõhjusest: kontrolli raskusest riigirentnikkude üle ja maksvate vakuraamatute ebaühtlusest. Kurja juur seisis viimases. Kui ühtlustati talupoegade kohustised teatava normi järele, siis oli ka kergem teostada kontrolli rentnikkude üle. Ilma selleta võis rentnik alati reageerida talupoegade kaebustele väitega, et temale on kohustised vakuraamatu alusel üle antud

ja et tema ei vastuta selle eest, kui need talupoegadele muutuvad liiga raskeks.

Rootsi juhtivais ringkonnis valitsev selgusetus küsimuses, milline eksploateerimisviis jääb Liivimaa riigimõisate suhtes tulevikus püsima, viivitas keskvalitsuse vaheleastumist talupoegade kaitseks, andes ühtlasi mõisate väljarentimisega tegelevaile isikuile aega talupojakaitse üle pikemalt järele mõelda.

Kui esialgu arvati olevat võimaliku rentnikkude ja talupoegade vahekorras esiletulnud väärnähteid kõrvaldada üldise talupoegade „inkvisitsiooni“ abil, siis nähti varsti, et see ei piisa. Talupoja ja rentniku vahekorrad nõudis veel täpsamat ja üksikasjalisemat korraldust. Nõude kasutada selleks käimas olevat maade revisjoni fikseeris esmakordselt Liivi reduktsioonikomisjoni sekretär M. Strokirch 1682. a. lõpul pikemas memoriaalis, mille Lichten 26. märtsil 1683 nähtavasti kuninga käsul andis järelekaalumiseks Rootsi reduktsioonikomisjonile¹²⁶). See märgukiri sisaldab üldjoontes juba neid põhimõtteid, mis teostati hilisema talupoegadereformi kaudu.

Strokirch'i memoriaal näeb mõisaterevisjoni peaotstarvet talupoegade maksukohustiste õiglases jaotamises, mille läbi ka revisjon üldiselt võidakse täpsuselt ja püsivuselt. Selleks tuleb 1) talud hinnata adramaade alusel, sel kombel, et terve, poolik või veerandik adramaad ühes kroonumõisas maksaks sama palju, kui vastava suurusega talu teistes kroonumõisates. Säärasel hindamisel tulevat ka kümnis igal pool, kus see veel püsib, ära kaotada. 2) Olevat tarvilik välja töötada teatav taks kõigi talupoegade jaoste ja teopäevade suhtes. Selle taksi aluseks soovitab Strokirch võtta hariliku maksuvusel oleva taksi vilja jm. ümberarvestamisel rahaks. 3) Üheskoos kõige sellega tuleb läbi viia mõõtude ühtlustamine kroonumõisates. Ühise mõõduna soovitas Strokirch Riia mõõte. 4) Talupoegade jaoed jagatakse ümber arvatult rahaks teatavaiks adramaade ühikuiks. Adramaa suurusena esitab Strokirch 60 riigitaalrit.

Talupoegade maksude ühtlustamisviisi kohta esitab Strokirch ettepanekuid oma memoriaali 5.—8. punktis. Aluseks, mille põhjal välja töötatakse riigitalupoegade edaspidised maksu- ja teokohustised, peab olema eeskätt talupoja maa. See tuleb hinnata nii suuruse kui ka headuse järele. Selleks ei lähe vaja mitte ainult maamõõtjate poolt tehtud kaarte ja arvestusi, vaid ka on mõödapääsemata, et küsitaks talupoegade eneste arvamist nende maa kvantiteedi ja kvaliteedi üle. Maa hindamine võiks Strokirch'i arvates sündida

¹²⁶) KA, Lichten'i poolt reduktsioonikomisjonile esitatud memoriaal selle üle, mis Liivimaa kroonumõisates teha. Teine eksemplar sellest memoriaalist leidub LRA majandusasehaldaja arhiivis, eramõisate reduktsioon II, kirjutatud Strokirch'i käekirjaga. KA-s leiduv eksemplar kannab Lichten'i märkust, et see olevat Strokirch'i poolt 1682. a. koostatud.

sel kombel, et rahas hinnataks iga tündrimaa ja ka heinamaa heina-koormate järele, või et mõõdetaks maa ruutküünardes kolme, nelja taksi järele, vastavalt selle headusele¹²⁷). Maa suuruse ja headuse kõrval pidavat arvestama aga ka talupoja varanduse suurusega, sest ilma vastava inventarita ei suuda talupoeg maad harida. Juhul, kui talupojad rohkem maad omavad, kui nad seda harida ja selle pealt makse maksta suudavad, tulevat neilt kas ülearune maa ära võtta või jälle maksud esialgu väiksemaks jätta, kui nad vastavalt talu suurusele peaksid olema. Lõpuks pidavat talupoegade kohustiste arvutamisel arvestama ka sellega, mis talupojad senini on maksnud. Strokirch'i arvates olevat üldine nähtus, et eramõisate omanikud enne reduktsiooni oma talupoegadele peale panid suuremad kohustised, kui need täita jõuavad. Seetõttu olevat tekkinud maksuvõlad, mis olevat talupojele sageli kingitud. Kuna rentnikud tavaliselt nõudvat vakuraamatuis äratähendatud makse talupoegadelt pikema jututa sisse, siis ei tohtivat milgi tingimusel talupoegade tulevase makse hinnata senistest kõrgemaks.

Kas Strokirch'i esitis reduktsioonikomisjonis harutusele tuli või mitte, ei ole teada. Arvatavasti küll mitte; vähemalt ei ole reduktsioonikomisjoni registratuuris leida jälgi mingisugusest otsusest. Võibolla viibis memoriaali harutamine ka seetõttu, et oldi veel kahevahel, kas mõisaid välja rentida või neid eksploateerida majanduslikul teel. Alles 10. märtsil 1684 algas kammerkolleegium revisjoniviiside suhtes uuesti harutlust¹²⁸). Kammerkolleegiumi läbirääkimiste aluseks oli uus Strokirch'i poolt esitatud revisjonikavand¹²⁹). Talupoegade kaitse küsimuses kordas see kavand umbes samu mõtteid, mis eelmine memoriaalgi, kuid näib, et veelgi üksikasjalisemalt ja enam läbimõeldult. Kammerkolleegium kiitis üldiselt heaks Strokirch'i esitise, kuid tegi siiski mõningaid reservatsioone; nii näit. jäeti mitmed küsimused lahtiseks selle ajani, kuni põhjalikumalt tutvutakse Liivimaa olukorraga koha peal¹³⁰). Kuna edaspidine reduktsiooni- ja revisjonitöö Liivimaal usaldati Strokirch'i ja Sneckensköld'i kätte ühiselt¹³¹), siis ei saadud enam kahelda, et kogutav lähem informatsioon ei oleks tulnud esitatud kavandi kasuks.

¹²⁷) Ibid., II. § 6. Talupoegade maa hindamisviisi kohta leidub siin veel pikem üksikasjaline harutus, mille kirjeldamisest aga loobun.

¹²⁸) KA, kammerkolleegiumi protokoll 10. III 1684 enne ja pärast lõunat, lk. 260 jj. ja 273 jj.

¹²⁹) Kavand ise ei ole säilinud, kuid sellest saab kujutluse eelmises märkuses tsiteeritud kammerkolleegiumi protokollil põhjal.

¹³⁰) KA, kammerkolleegiumi registratuur, resolutsioon Strokirch'i memoriaali peale 31. V 1684.

¹³¹) J. V a s a r, op. cit., lk. 333 jj.

Strokirch'i memoriaalid olid nende laiaulatuslike agraarreformide aluseks, mis lõplikul kujul maksma pandi 1687.—1690. aastal. Lähtudes ekslikust eeldusest, et 1687.—1690. aastal väljastatud reglementidega maksmapandud reformid moodustavad ühekordse akti, on ajaloouurijad neid reglemente sisemiselt analüüsid püüdnud jõuda otsusele, millistel motiividel need on välja antud. Vastavalt isiklikele sümpaatiatele on tulemused osutunud erinevaiks. Ühelt poolt on Karl XI talupoegade reformide lähtekohaks peetud ainuüksi fiskaalseid huve. Teiselt poolt aga on nähtud neis reformes kroonu filantroopilisi kalduvusi, katset talupoegade olukorda parandada. Lõpuks ei puudu ka vaateid, mis arvestavad mõlemaid motiive.

Jälgides Karl XI talurahvareformide kujunemiskäiku, võimaldub ülaltoodud vaidlusküsimuses võtta kindlam seisukoht. Karl XI reglementid ei olnud milgi kombel määrused, mis oleks koostatud olnud kabinetis kirjutuslaua taga teatava abstraktse kavatsuse teostamiseks. Talupojareformide põhjustajaks sel kujul, nagu nad teostati, oli tungiv tarve, mille ette kirjutas olukord ise. Politilise konjunktuuri tõttu sai Liivimaa kroonumõisate ekspluateerimisviisiks rendisüsteem; see andis mõisast sõltuvad talupojad isiku meelevalle alla, kes ei olnud huvitatud talupoja tööjõu kauemast säilitamisest. Et mõisa rendileandja pidi oma talupoegi rentniku eest kaitsema, oli iseenesest arusaadav. Seda tegid eramõisate omanikud vareminigi rendilepingute näol ja ei ole ime, kui seda tegi ka kroonu, kui ta reduktsiooni tagajärjel oli saanud suurema osa Liivimaa haritud pindala ja talupoegi oma valdusse. Ainult vahe seisis selles, et riigimaad ületasid oma suuruselt võrdlematult eramõisad ja et seetõttu need abinõud, mis erarentijad ette võtsid oma talupoegade kaitseks, polnud riigimõisate juures küllalised. Suurem maavaldus nõudis ka suuremat talupoegadekaitse aparaatuuri. Ülekohtust talupoegade kurnamist rentnikkude poolt ei suutnud riik ära hoida ega nende tegevust kontrollida juhul, kui talupoegade kohustised ei olnud normeeritud ja ühtlustatud. Need kurvad kogemused, mis riigimõisaid väljarentivad asutised olid saanud reduktsiooni algaastail, näitasid, kus asus senise süsteemi nõrk koht. Seepärast asutigi talupoegade kohustiste normeerimisele ja ühtlustamisele, kasutades selleks adramaaderevisjoniga ühenduses olevaid maamõõtmisi. Karl XI talupojareformide eesmärgiks ei olnud järelikult ei üksi fiskaalsed huvid ega ka püüe talupoegade seisundit parandada. Nende eesmärgiks oli talupoegi kaitsta.

Ka talupoegadekaitse algpõhjuste kohta võib küsida, kas need olid egoistliku või filantroopilise iseloomuga. Kui just tingimata tahetakse leida vastust sellelegi küsimusele, siis peetagu silmas, et Karl XI 1681. a. alul kavatses talupoegi vabastada ja astuda ka aadlitalupoegade heaks samme, mida võimatu seletada fiskaalsete lähtekohtadega. Kroonu renditalupoegade kaitse aga oli tarvilik sama

hästi: fiskaalseil kui ka filantroopilistel motiividel. Kus üks motiiv algab ja teine lõpeb, ei saaks vist ka siis lõplikult kindlaks teha, kui meil üriklilikud teated sellest ajast oleks täielikumalt säilinud kui nüüd. Rahuldume sellega, et need tegelikust tarbest ja tegelikkude kogemuste põhjal tekkinud talupojareformid tegelikus elus andsid Liivimaa talupoegadele seniseist ja ka paljudest hilisemaist vastavaist sammest paremaid tagajärgi.

(Lõpp.)

J. Vasar.

Eesti Aleksandri-kooli komiteede likvideerimise küsimus a. 1883—1886.

Eesti Aleksandri-kooli (lühendatult EAK) mõtte algatusest kasvavas rahvusliku ärkamisaja eestluse suurim üldüritus, mis püsis pidevalt, läbi elades küll teravaidki kriisiperioode, rahva populaarsema omaettevõttena. Kevadise veenirena algab ta oma teadmatut teed Paistu ja Tarvastu niitude vahel, veel aralt ja kobavalt. Ettenähtamatuist tõkkest suurte raskustega läbi tungides, nende taga mõnda aega peatudeski, ei kao ta siiski maa alla ega valgu laiali, vaid suudab endasse koondada kõrvalt tulevaid nirekesi, kasvades samm-sammult, kujunedes ärkava eestluse enesemaksmapaneku püüde peavooluks, mis läbibistab kogu maa.

EAK-i mõtte teostamiseks loodud organisatsioon oma kindla keskusega — peakomiteega, mis asutatakse ärkamisaja tegelaste nõupidamisel Tarvastus 1870. a. suvel, — ja hiljemini abikomiteede näol ellu tõusnud kohalikkude organite võrguga on pooleteise aastakümne kestes ärkava eestluse esimeseks rahvuslikuks kooliks, mis tekitab ja kasvatab õpetajaid ning milles kasvatatakse rahvahulkades isetegevuse ja võitluse tahet, nii sõna kui teoga.

Selle organisatsiooni — EAK-i peakomitee ja abikomiteede — likvideerimine, saavutamata eesmärki, mille taotlemiseks ta oli ellu kutsutud, on eesti rahvusliku ärkamise ajaloo kurvemaid lehekülgi. Nende lehekülgede kirjutajaks polnud ainult riigivõim, kes tegi EAK-i komiteede likvideerimise otsuse, vaid väga suurel määral just nende komiteede juhtiva tegelaskonna omavahelised lepitamatud konfliktid. Enne, kui nad said EAK-i rahakorjamise organisatsiooni likvideerimise põhjuseks, oli neil juba mitmeaastane eellugu, mis alul kajastas 1878. a. toimunud Hurt-Jakobsoni avalikku kokkupõrget ja hiljemini (1883. a.) tõusis haripunktile ühenduses Kõlerile laenu andmise küsimusega. Abikomiteede esindajate kogu oli otsustanud mainitud laenu soovi rahuldada. Hurda kui peakomitee presidendi vastuseismise tõttu see otsus ei teostunud. Hurda ja tema poolehoidjate ning teiselt poolt

Köler-Weske partei vahelise kokkupõrke tulemuseks oli, et Hurt 1883. a. 23. juuni „suurkoosolekul“ (nii nimetati peakomitee liikmete ja abikomiteede esindajate ühiseid koosolekuid) peakomitee presidendi kohalt tagandati ja tema asemele valiti vastasrindlane Joh. Köler.

J. Hurt oli juba mainitud koosoleku eel tundnud oma positsiooni nõrkust ja selle kindlustamiseks juunikuu alul oma märgukirjaga siseministrile otsinud toetust valitsusvõimudelt¹⁾. Iseloomustades selles vastasrinna tegelasi kui ebaküpset, hässitavat ja vastutustundeta elementi, mille ohjeldamiseks ta kutsus valitsusvõimused nende hääle kandjate („Valguse“ ja „Virulase“) vastu kõvendama tsensuuri, palus Hurt endale tunnistust, et ta peakomitee presidendina on sõltumata vastasrinna mõjustatud abikomiteedest, ja volitust, et ta võiks EAK-i komiteede tegelaskonnast „vääritud ja hässitavaid elemente“ välja heita, vajalisel korral ka üksikuid abikomiteesid sulgeda. Selle, siseministri poolt küll rahuldamata jäetud palve esitamisega oli Hurt astunud põhimõtteliselt tähtsa ja tegelikult hiljemini tulemusliku sammu. Ta oli kutsunud valitsusvõimused, kes seni olid üldiselt EAK-i rahakorjamise organisatsiooni tegevuse jätnud õige vabaks ja omaette, nüüd segama end sellesse.

Kui Hurt 23. juuni „suurkoosolekul“ enamuse otsusega tagandati peakomitee presidendi kohalt, deklareeris ta kategooriliselt, et ta sellele ei alistu ja presidendi kohale edasi jääb, kuni riigivõim selle küsimuse lahendab. See oli kindel märk, et küsimus kandub edaspidi veel teravamalt riigivõimu ette. Nii kujuneski. EAK-i rahakorjamise organisatsioon suundub pärast 23. juuni „suurkoosolekut“ likvideerimisajastusse tegelaskonna sisemiste vastolude tõttu ja selle omavahealise võitluse tõukel hakkab nüüdsest peale riigivõim etendama EAK-i mõtte loos märksa suuremat osa kui varem. Ta suurendab siin samm-sammult oma vahelesegamist eesti „süle- ja valulapse“ saatusse ning kujuneb siin varsti ainuotsustavaks teguriks.

Päeval pärast koosolekut saadab Hurt Liivimaa kubernerile lühikese teate tülidest komiteedes ja „suurkoosoleku“ otsusest tema tagandamise kohta. Ta peab aga ennast edasi peakomitee presidendiks ja palub kuberneril temale teatada, kui vastased EAK-i asjus peaksid midagi esitama²⁾. Pikema kirja saadab Hurt Liivimaa kubernerile juulikuus³⁾. Selles kirjeldab ta tülisid EAK-i tegelaskonnas samas vaimus, osalt samade lausetega, nagu ta oli seda teinud oma eelmise kuu kirjas siseministrile. Üksikasjalisemalt peatub ta ainult

¹⁾ Ärakiri Hurda märgukirjast siseministeeriumi kirja juures 7. VII 1883, nr. 13 557, LKKA (= Liivimaa kuberneril kantselei arhiiv), tmk. nr. 188 (1863) I; sama kirja saksakeelne ja venekeelse tõlke mustand EAK-i kirjakogus EKIA-s.

²⁾ J. Hurt — L. kubernerile 24. VI 1883, LKKA, tmk. nr. 188 (1863) I.

³⁾ J. Hurt — L. kubernerile (kirjal märgitud ainult kuu, ilma päevata), LKKA, tmk. nr. 188 (1863) I; mustand EAK-i kirjakogus.

vahepeal olnud 23. juuni koosolekul, iseloomustades oma vastasparteid „ajutise negatiivse enamusena“ („zeitweilige negative Majorität“), oma poolehoidjaid aga „positiivse vähemusena“, kelle õhutusel ja nimel ta paluvatki toetust opositsiooni vastu.

Oma protesti 23. juuni peakoosoleku otsuse vastu põhjendab ta rea argumentidega. 1) Koosoleku enamuse kujunenud kunstlikult, hässitamise teel. Peale selle antud paljudele noortele abikomiteedele hääleõigus, kuna mõned „positiivsed“ vanemad organisatsioonid sellest ilma jäetud. Edasi tarvitanud mõned esindajad oma volitusi kurjasti, hääletades enamuse poolt, kuna volitava abikomitee seisukoht olnud just vastupidine. 2) „Negatiivsete“ esindajate volikirjad polevat kõigil olnud korralikud: mõnel puudunud kuupäev, mõnel allkirjad. 3) Presidendil puudunud võimalus end korrapäraselt kaitsta. 4) Presidendi vastu tõstetud süüdistused ei olevat olnud asjalikud, vaid sihilikud ja otsitud, mis esitatud ainult vastasrinna tegelaste isiklikust vaenukirest. 5) Abikomiteedel, mis asutatud ainult rahakorjamise edendamiseks, ei olevat üldse õigust otsustavalt kaasa kõnelda kõigis EAK-i asjus, samuti ka mitte peakomitee presidenti tagandada. 6) „Positiivne vähemus“ olevat veendunud, et kui EAK-i kassa läheb „negatiivsete“ kätte, siis käsitletavat seda ebaseaduslikult ja mitte selle ülesande päraselt. 7) Kuigi rahva arvamist EAK-i tülide puhul ei võidavat arvuliselt kindlaks teha, olevat seni saadud andmeil ometi selge, et eesti publik oma rõhuvas enamuses seisvat „negatiivsete“ vastu, mõistvat nende tegevust karedalt hukka ja ootavat, et valitsusvõimud omalt poolt seaks korra jalule. Kõige selle põhjal palub Hurt kubeneri 23. juuni peakoosoleku otsuseid mitte tunnustada, tülikäsimused uurimisele võtta ja need lahendada seaduse ja õigluse järele, et seega kindlustuks positiivne töö EAK-i heaks ja et ühtlasi rahurikkujad sunnitaks alistuma seaduslikule korrale.

Osa argumente selles kirjas võisid põhineda autori vastavil veenditel (näiteks 4-as, 5-es, 6-es). Kuid teises osas ei puudunud omajagu sihilikkust (näiteks 1-es, 2-es, 7-das). Kuid alul polnudki tähtis selle esitise sisuline külg. Oluline oli, et ta tähendas otsest kutset valitsusvõimudele vahele segada EAK-i asjusse.

Nagu juba mainitud, olid valitsusvõimud pärast loa andmist rahakorjamiseks EAK-ile jätnud kogu selle organisatsiooni oma ette, ilma mingi lähema eestkoste ja järelevalveta. Nüüd aga jooksis hiir ise suhu. Ja seda ei jäetud haaramata. Sellest protsessist kujunes eesti suurima rahvusliku ürituse arvel omaviisiline eelmäng järgnevale venestamisele, kuigi veel viimase jaoks polnud üldpoliitilises konjunktuuris vastavate sihtide selgust.

Valitsusvõimude esimeseks sammuks EAK-i asjusse vahelesegamise alal oli, et ära keelati „suurkoosolek“, mida kavatseti pidada 30. augustil. See keeld oli kõige otsesemas ühenduses Hurda sammu-

dega, mis ta astus valitsusvõimude ees juunis (esitis siseministrile) ja juulis (kiri Liivimaa kubernerile ⁴).

Kuberner asus seisukohal, et seni kui temale esitatud tüliküsimus lähemalt lahendamata, peab EAK-i „suurkoosolek“ jääma pidamata. Samas suunas astus samme ka Hurt. Peakomitee presidendina tegi ta Tartus asuvale „toimetuskonnaie“ ettepaneku järgmine peakoosolek edasi lükata ja esialgu ära pidada ainult peakomitee koosolek jooksvate asjade lahendamiseks. Sellest kirjutab ta ka kubernerile, paludes ära keelata 30. augustil pidada kavatsatud koosoleku ⁵).

Neil eeldusel polnudki siis Treffneri ja Köleri palvetel „suurkoosoleku“ pidamiseks luba anda mingeid tagajärgi ⁶). Tartu politseimeister Rast oli küll omalt poolt Weske mõjul seda lubanud ⁷), kuid kubeneri asetäitja tühistas selle ⁸).

EAK-i tüliküsimuste lähemaks juurdlemiseks oli juuli lõpul Tartus käinud kubeneri eriametnik parun Maydell, kes oli informatsiooni saanud muu seas ka K. A. Hermannilt. Vastaspartei esindajate dr. Weske ja Pellbergiga ei saanud ametnik nende linnast äraoleku tõttu kontakti ⁹). Olulisema materjali tüliküsimuste kohta pidi hankima Tartu politseimeister.

Saadud andmete põhjal, mille hulgas olid ka arvamused M. Weskelt ja K. A. Hermannilt, jõudis politseimeister Rast olulisemais osis järgmistele kokkuvõtetele ¹⁰). Hurda kirjas esitatud rea vastuväidete puhul oma tagandamise kohta ütleb politseimeister endal andmed puuduvat. 23. juuni koosoleku otsuse juriidilise külje kohta aga arvab ta, et Hurt peaks sellele alistuma, sest ta olevat samade peakoosolekute otsuseid varemini tunnustanud seadusepäraseiks. Valitsusele aga ei olevat seliste koosolekute otsused mingi tähtsusega, sest et need ei olevat

⁴) Vrd. siseministerium — L. kubernerile 7. VII 1883, nr. 13 557, LKKA, tmk. nr. 188 (1863) I.

⁵) J. Hurt — L. kubernerile 18. VIII 1883, LKKA, tmk. nr. 188 (1863) I. Selle esitise kubernerile saatis Hurt nähtavasti A. Grenzsteini nõuandel, vrd. A. Grenzsteini kiri (kellelegi Hurda lähedal seisvale isikule, võib-olla J. Bergmannile) 12. VIII 1883, Hurda kirjakogu, Grenzsteini kaust. Hurda kirjakogu, nagu kõik teisedki käesolevas kirjutises tsiteeritavad kirjakogud, asub EKIA-s (= Eesti Kultuuriloolises Arhiivis).

⁶) Vrd. LKKA, tmk. nr. 188 (1863) I: Treffneri telegramm L. kubernerile 18. VIII, vastus Treffnerile 18. VIII; Köleri telegrammid L. kubernerile 22. ja 25. VIII; vastused Kölerile samul päevil.

⁷) Tartu politseimeister — L. kubernerile 18. VIII 1883, nr. 4193, viimatisiteeritud toimikus; vrd. M. Weske — J. Kölerile 12. VIII 1883, Köleri kirjakogu.

⁸) L. kubeneri aset. telegramm Tartu politseimeistrile 22. VIII 1883, LKKA, tmk. nr. 188 (1863) I.

⁹) Vrd. A. Grenzstein — J. Hurdale 1. VIII 1883, Hurda kirjakogu; M. Weske — L. kubernerile 23. VIII 1883, LKKA, tmk. nr. 188 (1863) I.

¹⁰) Tartu politseimeister — L. kubernerile 23. VIII 1883, nr. 4294, LKKA, tmk. nr. 188 (1863) I.

mingi valitsuse loaga ette nähtud¹¹⁾. Hurda vastaseks opositsiooniks olnud rida põhjusi, kusjuures Kõleri laenuküsimus soodustanud, „et virgutada rahulolematust pastor Hurda vastu parteis, mis on küll arvult, kuid mitte mõistlikkusele ülekaalus“. Ja lõpuks lausub politseimeistri raport: „Pastor Hurt on kõigis oma püüdeis nõndanimetatud rahvusteküsimuses siin tuntud mõistliku inimesena, kuna aga tema vastaste tendentse tuleb nimetada äärmiseimaiks ja mõnes suhtes meeli ärritavaiks“.

Kuna EAK-i tülide lahendus oli saanud tihedalt sõltuvaks valitsusvõimudest, püüab Hurt ilmselt kindlustada oma seisukohti nende silmis. Eesti ajakirjanduses temale vastaste poolt tehtud mitmelaadilist etteheiteist peab ta nähtavasti kõige olulisemaks väidet, nagu oleks tema suur vene keele vastane, kes ei soovi, et eestlased seda õpiksid. Septembris avaldatud „lühikeses vahesõnas pikas riius“¹²⁾ toonitab ta enese olevat riigikeele erilise sõbra, mille tõenduseks loendab rea vastavaid teeneid: kirikuõpetajana olevat ta Otepää koolides sisse seadnud vene keele õpetamise ja hiljemini seda igapidi soodustanud, samuti toiminud ta Peterburis oma koguduse koolis; ta valdavat ise vene keelt ja olevat mitme eestlaste jaoks määratud venekeelse õppe- raamatu väljaandmist oma isikliku kaasabiga toetanud jne.

Oma sellist suhtumist vene keele levitamisse eestlaste keskel pidas Hurt tarviliseks eriliselt selgitada ka Liivimaa kubernerile¹³⁾. See kahekordne õiendus vastaste „kavala tunnistuse“ puhul oli viimaste võitlustaktika tõttu eriti tarvilik. Opositsiooni poolt püüti teadlikult siin Hurta kahtlustada. Selleks oli „Valguse“ toimetaja Kõrv juba kevadel nõutanud Weskelt materjale, et tõestada, nagu oleks Hurda ja tema kaaslaste poolt koostatud kooliprogrammis vene keelele vähem rõhku pandud kui Weske komisjoni omas. Hüüdsõnaks oli: „Hurda võitlemise oda otsa peame ka Vene lehtede ja seltskonna ees nüriks tegema!“¹⁴⁾.

Valitsusvõimudelt toetuse taotlemiseks astus Hurt edaspidigi mõningaid samme. 21. ja 22. septembril viibis ta Riias, et kubernerile isiklikult selgitada EAK-i asju. Kubernerile ärasõidu tõttu ei võimaldunud aga tal kokkusaamine. Peterburi tagasi jõudnud, saatis siis Hurt Liivimaa kubernerile jällegi pikema märgukirja päeva- korras olevate tülide asjus¹⁵⁾.

Selles pikemas märgukirjas on kõige olulisemaks osaks, milles autor püüab näidata abinõusid, mida tema arvates vaja tarvitada

11) Viimases lauses avaldatud mõtte puhul on raportil kubernerile kantseleis tehtud ääremärkus: „Върно!“

12) E. Postimees 1883, nr. 37; Olevik 1883, nr. 35.

13) J. Hurt — L. kubernerile 2. IX 1883, LKKA, tmk. nr. 188 (1863) I.

14) J. Kõrv — M. Weskele 12. IV 1883, Weske kirjakogu.

15) J. Hurt — L. kubernerile 1. X 1883, LKKA, tmk. nr. 188 (1863) I.

tekkunud kriisi lahendamiseks. Siin läheb Hurt saatuslikult kaugele, andes valitsusvõimudele näpunäiteid, mille järele need hiljemini käivadki ja mille teostamine lõpeb kõigi komiteede likvideerimisega. Ta palub kõige pealt peakomitee endised õigused jälle jalule seada ja selleks abikomiteedelt ära võtta igasuguse otsustamisõiguse EAK-i asjus, kutsub seega ametivõimused parandama viga, mis tema arvates peakomitee teinud oma otsusega 1882. a. juunikuu „suurkoosolekul“, andes nõusoleku jagada võimu abikomiteedega. Sellega ühenduses palub Hurt, et riigivalitsus tunnustaks EAK-i peakomiteed ainult tema esialgses koosseisus, millest järele jäänud kaheksa liiget, juurde arvates siia veel peakomitee poolt koopteeritud liikmed, kuna abikomiteede poolt „suurkoosolekuil“ juurdevalitud liikmed oleksid pidanud kuuluma uuestivalimisele peakomitee endise koosseisu poolt.

Juba needki soovitatud abinõud, mis suundusid opositsiooni täielikule kõrvaldamisele valitsusvõimude kaasabil, olid kaugeleulatava tähtsusega, kuid siiski veel kahvatuilmelised selle kõige äärmisema sammu kõrval, mida Hurt soovitas, paludes sulgeda kõik abikomiteed. Ainult sel teel olevat võimalik EAK-i rahakorjamise organisatsiooni ja kogu rahvaelu vabastada „laialt levinud ja sügavale tunginud rahutusest ja kahjulikust ärevusest“¹⁶). Nii kaugele oldi siis jõutud, et suurimas eesti rahvuslikus ürituses juhtivalt teotsenud mees ise palus ja soovitas oma lemmiku kallal Vene riigivõimul ette võtta operatsiooni, mille katastroofiline tagajärg jäi ettenähtamatuks ainult pimedale parteivihale!

Üheaegselt Hurdaga püütakse tema kasuks mõjustada Liivimaa kubernerile mujaltki üksikute tegelaste ja abikomiteede poolt. Septembri lõpul saadeti kubernerile rida märgukirju, milles püüti põhjendada samade argumentidega, mida seni Hurtki oli tarvitanud, et peakomitee „lahtimõistetud“ president on täiesti õigustatud jääma oma kohale ja juhtima EAK-i asju senises vaimus, ning paluti, et valitsusvõimud võtaksid tema oma kaitse alla „kõlvatu partei viha vastu“, nagu ühes märgukirjas oli lausutud. Need märgukirjad paarilt abikomiteelt¹⁷) ja Hurda üksikuilt politilistelt sõpradelt¹⁸), mis opereerisid

¹⁶) See tähendusrikas, abikomiteede sulgemise kohta käiv osa J. Hurda kirjast on järgmine: „Da im Laufe der Zeit in die Hilfscomités unruhe und unruhige Elemente gedrungen sind und auch in Zukunft eine völlig genügende Controle seitens des Hauptcomités nicht ausgeführt werden kann, so sind die Hilfscomités überhaupt zu schliessen. Sie haben alle Bücher und Gelder dem Hauptcomité zu übersenden und ihre Thätigkeit vollständig einzustellen. Die Alexanderschule und das Volksleben würden von einen weitverbreiteten und tiefeingreifenden Unruhe und schädlicher Erregung befreit werden. Damit ein solcher Schritt der Schliessung nicht partheisch gennant werde, sind eben alle Hilfscomités zu schliessen“.

¹⁷) Pärnu I abikomiteelt 26. IX 1883, Tori abikomiteelt 30. IX 1883, LKKA, tmk. nr. 188 (1863) I.

¹⁸) Kahele üksikisikute poolt saadetud märgukirjale (mis daatumita, kant-

ühesuguste argumentidega ja ühtusid osalt stiililtki, olid nähtavasti algatatud ja mõjustatud mingist ühisest keskusest, arvatavasti Hurdalt eneselt, mille kohta aga puuduvad lähemad andmed.

Ühenduses Hurda kirjadega oli neilgi nähtavasti teatav mõju kubernerile. Ja viimane tegi otsuse „lahtimõistetud“ kasuks. Vastuses siseministrile võttis kuberner omaks pea kõik Hurda seisukohad ja argumendid, soovitudes sulgeda kõik abikomiteed ja tunnustada EAK-i organisatsiooni juhtiva asutisena ainult peakomiteed oma esialgses koosseisus, ilma ühegi koopteeritud või hiljemini juurdevalitud liikmeta¹⁹⁾. Nii oli siis Hurda algatus sulgeda EAK-i abikomiteed kandnud bürokraatlikes ringkonnis olulist vilja. Peterburis aga ei löönud see esitis alul siiski mitte läbi, mis oli tingitud vähemalt teataval määral J. Köleri vastusammudest.

Kuulda saanud, et Hurda poolt juba enne 23. juuni koosolekut siseministrile esitatud märgukirjas olevat lauseid, mis riivavat Köleri „au ja head nime“, oli viimane palunud sellest esitisest ära kirja²⁰⁾. Kuid Liivimaa kuberner jättis selle andmata²¹⁾. Teisi samme J. Köler võitluses Hurdaga Liivimaa kubeneri ees nähtavasti enam ei astunud. Küll aga püüdis Köler siseministeriumis mõju avaldada, et Liivimaa kubeneri ettepanek, sulgeda kõik abikomiteed, et leiaks teostust. Samas vaimus saatis märgukirja siseministrile ka dr. M. Weske²²⁾.

seleisse sisse tulnud 28. IX 1883, LKKA, tmk. nr. 188 (1863) I) on alla kirjutanud esimesele: Jaan Ruus, kirjutaja Võnnu kihelkonnas; Jaan Väarsi, vallakoolmeister Otepääs; Jaan Kruus, koolmeister Äksis; Jaan Raudsepp, Räpina abikomitee nimel; Alexander Sprenk, koolmeister Puhjas; Paul Undritz, koolmeister Puhjas; Jüri Laar, koolmeister Äksis; Andres Sahl, koolmeister Toris; Alexander Rose, Pilistvere abikomitee president; Johann Matto, vallakirjutaja Luunjas; L. Menning, majaomanik Tartus; G. Goldmann, majaomanik Tartus; H. Glück, hotellipidaja Tartus; J. Kotli, kihelkonnakoolmeister Laiusel; Jaan Seppa, Tartust; Jaan Männik, Tartust; P. Luiga, vallavanem Karlovast; Johann Eisenschmidt, taluomanik Udnernas; — teisele: Fr. Schulmann, mõisavalitseja; J. Nopps, Tarvastu kiriku-eestseisja ja Vana-Suislepi kroonumõisa rentnik; M. Jürmann, Tarvastu kirikuõpetaja; Hans Tanilas, taluomanik Suislepis; J. Käärik, kauaaegne koolmeister Suislepis; Joh. Nopps, 30 aastat Suislepis peakohtumees olnud; M. Johannson, Luke mõisa rentnik; J. Kuppitz, Nõo mõisa omanik; H. Wühner, Keeri mõisa omanik. — Need nimistud on tähelepanuväärt kõige pealt selle poolest, et nad näitavad osa Hurda poolehoidjate ringist. Ja esimese nimekirja põhjal, milles esineb nimesid võrdlemisi laialiselt maa-alalt ja seejuures territoriaalselt segipaisatult, on võimalik oletada, et need allkirjad anti mingisugusel Hurda poolehoidjate nõupidamisel. See võis olla vast Hurda isiklikul osavõtul enne tema Riiga sõitu, kuhu ta jõudis 21. septembril; arvatavasti peatus ta enne seda Tartus.

¹⁹⁾ L. kuberner — siseministrile 11. XI 1883, nr. 13 888, LKKA, tmk. nr. 188 (1863) I.

²⁰⁾ J. Köler — L. kubernerile 10. IX 1883, LKKA, tmk. nr. 188 (1863) I.

²¹⁾ L. kuberner — Peterburi Kaasani linnaosa 3. jaoskonna priistavile 18. XI 1883, nr. 14 245, LKKA, tmk. nr. 188 (1863) I.

²²⁾ M. Weske — J. Kölerile 21. II 1884, Köleri kirjakogu.

Peaasjalikult oli see küll J. Köleri teene, et siseminister ei ühinenud Liivimaa kuberneriga esitise abikomiteede sulgemise asjus²³⁾.

Oma otsuse EAK-i rahakorjamise organisatsiooni kohta andis siseminister alles 1884. a. juunis, ilma et tal oleks eelnenud poolaasta jooksul olnud mingit kirjavahetust ses küsimuses Liivimaa kuberneriga. Alul kubernerile antud instruksioonis peeti vajaliseks pea- ja abikomiteede sulgemise ja mõnede teiste EAK-i rahakorjamise organisatsiooni puutuvate küsimuste harutamiseks ja otsustamiseks korraldada „asutajate koosolek“ („собрание учредителей“)²⁴⁾. Kui aga kuberner sel puhul soovis lähemaid juhtnõure selle kohta, keda pidada asutajaks, kas ainult neid 20 isikut, kes asutajate nimel olid alla kirjutanud 31. III 1871 palvekirjale, või ka esialgu peakomitee liikmeiks valitud 13 isikut²⁵⁾, määras minister, et koosolekule tulevad kutsuda mõlemat liiki isikud ja peale nende veel igast abikomiteest üks esindaja. See viimane täiendus oligi sisse võetud Köleri mõjul, mida kirjas otseselt fikseeritakse. Ühtlasi määras minister koosoleku ajaks 23. juuli ja selle kohaks Tartu²⁶⁾.

Hoolimata lühikesest kokkukutsumise ajast kujunes koosolek 23. juulil 1884 siiski õige rohkearvuliseks²⁷⁾. 18-dest veel elus olevast EAK-i „esialgsest asutajast“ oli esindatud 13 ja peakomitee esialgseist liikmeid — 10. Tegevaist abikomiteedest, mille üldarv oli 113, oli esindatud 90; neist Viljandimaalt 13, Tartumaalt 23, Võrumaalt 9, Pärnumaalt 14, Saaremaalt 1, Läänemaalt 2, Harjumaalt 9, Järvamaalt 5, Virumaalt 8, väljaspoolt Eesti ala 6. Vormilistel põhjustel tühistas koosolek küll mõnede abikomiteede esindajate mandaadid, peaasjalikult Hurda poolehoidjate omad, kuid ei avaldanud siin siiski erilist sihilikkust. Köler-Weske partei tundis nähtavasti oma seisundi olevat niivõrd kindla, et koguni peakomiteest lahkunud kirikuõp. W. Eisen-schmidti lubati koosolekust hääleõigusega osa võtta. Koosoleku juhatajaks valiti üksmeelselt H. Treffner.

Esimeseks siseministri poolt määratud päevakorra punktiks oli „nüuu pidada ja otsust teha, kas annete korjamise peakomitee ja abikomiteed ära kaotatud saaksivad“. Köler-Weske partei esindajad

²³⁾ Vrd. siseministri kiri L. kubernerile 3. VII 1884, nr. 18 818, LKKA, tmk. nr. 188 (1863) I.

²⁴⁾ Siseminister — L. kubernerile 10. VI 1884, nr. 16 942, LKKA, tmk. nr. 188 (1863) I.

²⁵⁾ L. kuberner — siseministrile 21. VI 1884, nr. 7261, viimatitsiteeritud toimik.

²⁶⁾ Vrd. viimatitsiteeritud kiri ja siseministri vahekiri L. kubernerile 7. VII 1884, nr. 18 979, LKKA, tmk. nr. 188 (1863) I.

²⁷⁾ 23. VII 1884 koosoleku kirjeldamisel oleme kasutanud selle ametlikku, J. Kurriku koostatud protokoll, mis leidub nummerdatud foliolehtedel (lk. 45—70) EAK-i kirjakogus ja on nähtavasti välja rebitud „suurkoosolekute“ protokolliraamatust, mille eelmine osa pole säilinud.

asusid ses küsimuses seisukohal, et peakomitee peab kaduma, abikomiteed aga jääma. Peakomitee kaotamise vajadust põhjendati valitsusvõimude sooviga eemaldada tülisid EAK-i organisatsioonist (J. Kõrv, J. Köler, M. Weske). Kuna peakomitee juhatus abikomiteedega „kokku ei sündivat“, siis tulevat esimene kaotada ja tema asemele eriline komisjon valida. Abikomiteede allesjäämise vajaduse põhjenduseks aga esitati, et EAK-i käimapanekuks ei olevat veel tarvilist rahasummat koos. Seda kokku saada ilma abikomiteedeta olevat võimatu. Hurt, kes varemini oli valitsusvõimude ees komiteede kaotamise küsimuses esinenud vastupidise seisukohaga, ei sõandanud aga koosolekul seda lähemalt põhjendada.

Hääletamisel selgus, et abikomiteede allesjätmise poolt olid kõik peale kahe (J. Hurda ja W. Eisenschmidt). Nii puudus siis Hurda seisukohal abikomiteede sulgemise asjus laiem kõlapind tema endagi mõttesõprade hulgas. Köler-Weske partei jäi võitjaks ka peakomitee saatuse küsimuses. See otsustati kaotada, 15 isiku vastuseismisel, kel oli kokku 23 häält.

Samal koosolekul tuli valida EAK-i asjade juhtimiseks eriline komisjon. See otsustati kujundada 25 liikmeline. Enne valimistele asumist üritati Köler-Weske parteist veel kaks meeoleu loovat rünnakut vastaspoolele, kuna Hurt oma lähemate poolehoidjatega jäi vaikivasse ossa. Esimene rünnak oli Köleri kõne, mille ta paberilt maha luges. Selles pani ta koosolijatele eriti südamele, „et terve uue toimetusele mehed valitakse, kellel tõsine heategudega kinnitatud auutundmus on, mitte väljaspidised valeauususe kombes ehk ristiusu sõnad ilma ristiusu tegevuseta“. See oli suunatud otse Hurda ja tema poolehoidjate pihta, kellele soovitati, et nad „priitahtlikult koguni kõrvale astudes oma südame puhtust hoiaks, et uued tülid ei algaks ja et nemad selle läbi riigivalitsust ei vaevaks, kes rahu rahva keskel nõuab“. Teise rünnaku algatas ülempreester M. Suigusaar A. Grenzsteini vastu, soovitades tema maha kustutada komisjoni liikmete kandidaatide hulgast, põhjendades seda asjaoluga, et Grenzstein olevat „Olevikus“ teotanud ja laimanud vastaspartei tegelasi. Kuigi Grenzstein oli kuue abikomitee esindaja, kustutati ta kandidaatide nimekirjast.

Komisjoni liikmeteks olid asutajad omalt poolt üles seadnud 25 kandidaati, kes kõik valiti peale ühe²⁸⁾. Komisjoni sattusid pea

²⁸⁾ Hääletamisest sedelitega võttis osa 106 häält. Valiti 1) G. Sachs, maalermeister Tartust (102 häälega), 2) H. Treffner, erakooli direktor (101 h.), 3) J. Köler, professor (94 h.), 4) G. Goldmann, majaomanik Tartust (94 h.), 5) J. Kurrik, seminariõpetaja Tartus (94 h.), 6) J. Kunder, kreiskooliõpetaja Rakveres (92 h.), 7) K. Treffner, gümnaasiumiõpetaja Tartus (90 h.), 8) Th. Jakobson, raamatukaupmees Tallinnas (90 h.), 9) J. Tülik, maamõõtja ja kooliõp. Tartus (88 h.), 10) H. Henno, kohaomanik Holstres (87 h.), 11) P. Ainson, kohaomanik Holstres (86 h.),

ainult Köler-Weske parteilased, peale A. Kurrikoffi ja parteilisel kõikuva G. Goldmanni. Komisjoni aupresidentiks ja presidentiks valiti J. Köler, esimeseks abiks H. Treffner, teiseks J. Kunder.

Hurt oli seega järjekordselt alla jäänud. Komisjoni liikme kandidaadina oli ta saanud ainult 33 häält, teised tema poolehoidjad veel vähem. Hurt poleks vast sedagi häältearvu saanud, kui koosolekul oleks teatud tema poolt siseministrile ja kubernerile esitatud kirjade sisu. See aga jäi täiesti saladuseks.

Ülevas meeleolus oma võidu puhul, kroonupatriootlikus vaimustuses valitsusvõimude vastu, kes näisid olevat Köler-Weske partei toetajad, lõpetati pikaks veninud koosolek järgmise päeva hommikul kella 5 ajal. Hurt oma lähemate mõtteosalistega oli lahkunud juba enne lõppu.

Eesti ajakirjanduses leidis 1884 a. 23. juuli koosolek hindamist ainult Hurda vastasrinna ajalehtedes. „Eesti Postimees“ jättis ses suhtes sõna võtmata. „Olevik“ lubas avaldada oma seisukoha pärast seda, kui ministeerium EAK-i tülide asjus on avaldanud oma lõpliku otsuse²⁹⁾. Vastasrinna ajalehed olid vaimustatud, et riigivalitsus teinud „ülitarga“ otsuse, mille tagajärjel „segaduse asi seletatud, kõik kahtlused ja kartused kautatud“³⁰⁾. Nüüd virgemalt tööle! — oli järgneva tegevuse hüüdsõnaks.

23. juuli koosoleku vastu tundis erilist huvi ka Liivimaa kuberner, kes üheaegselt koosoleku kokkukutsumise määrusega oli Tartu politseimeistrile salajase eeskirjaga teinud ülesandeks muretseda koosolekult „täiesti erateel üksikasjalisi teateid vaidluste käigu ja sisu kohta“³¹⁾. Neid teateid polnud aga politseimeistril, kes koosoleku käiguga täiesti rahule jäänud, pea mingisuguseid esitada³²⁾. Kuberner, kes oli juba avaldanud oma eitava otsuse abikomiteede kohta, jäi ootavale seisukohale. Nii ei andnud ta ka luba uue „suur-

12) dr. Köler, arst Viljandis (86 h.), 13) M. Weske, lektor Tartu Ülikoolis (85 h.), 14) A. Thomson, gümnaasiumiõpetaja Peterburis (83 h.), 15) E. Luick, gümnaasiumiõpetaja Peterburis (83 h.), 16) K. Tiisik, preester Tallinnas (82 h.), 17) J. Ermas, vandeadvokaadi abi Peterburis (79 h.), 18) J. Kõrv, „Valguse“ toimetaja (79 h.), 19) A. Kurrikoff, kirikuõpetaja Türil (77 h.), 20) P. Lensin, mõisarentnik Tahevas (71 h.), 21) H. Siehle, kohaomanik Hallistes ja mõisarentnik Tartumaal (71 h.), 22) G. Glass, kooliõpetaja Toilas (69 h.), 23) G. Daniel, vallakirjutaja ja kohaomanik Võrumaal (68 h.), 24) T. Käär, kohaomanik Assikus (65 h.). — Asutajate poolt ettepanud kandidaatide hulgast vähemusse jäänud Pellbergi asemel valiti väljastpoolt seda nimekirja M. Suigusaar, ülempreester Pärnus.

²⁹⁾ Olevik 1884, nr. 30.

³⁰⁾ Virulane 1884, nr. 31; samas vaimus Valgus 1884, nr. 39, Sakala 1884, nr. 32.

³¹⁾ L. kuberner — Tartu politseimeistrile 12. VII 1884, nr. 8082, LKKA, tmk. nr. 188 (1863) I.

³²⁾ Tartu politseimeister L. kubernerile (daatumita, sisse tulnud kubeneri kantseleisse 31. VII 1884), nr. 4496, viimatitsiteeritud toimikus.

koosoleku“ kokkukutsumiseks, mille 25-e komisjon kavatses ära pidada 22. oktoobril, et harutada EAK-i majanduslikke asju, korjanduste korraldamise, kooli põhikirja ja selle järgmisel aastal avamise küsimust³³⁾).

Hurt omalt poolt tegi seegi kord katset, et vääratada vastaspartei võitu. Oma mõjustamisvahendiks valis ta nüüd keiserliku ihuarsti dr. Hirschi. Kirjas viimasele kui EAK-i peakomitee auliikmele³⁴⁾ iseloomustas ta 23. juuli koosoleku erakordset kiiret kokkukutsumist, mis toimus pealegi mitte tema kui peakomitee presidendi, vaid Tartu toimkonna esiniku H. Treffneri kaudu, kui mõistatust „positiivselt mõtlejale“. Kiire kokkukutsumise, koosoleku enamuse sihilikkuse ja abikomiteedele hääleõiguse andmise tagajärjel kujunenud koosoleku koosseis vaenulikuks peakomitee juhatusele. Kui nüüd valitsus selle koosoleku otsused tunnustab, siis tähendavat see heakskiitu kogu hässitustööle, mis juba eelmisest aastast saadik EAK-i mõtte ümber käimas ja rahva kõlblise elu aluseid õõnistamas. Hurt ütleb end kuulnud olevat, et Liivimaa kuberner olevat soovitanud sulgeda kõik abikomiteed. Oma algatavast osast ses suhtes aga ei lausu ta ettevaatlikult selgi puhul sõnagi. Hurt palub Hirschi, et see omalt poolt viisil, nagu ta ise sündsaks peab, katsuks siseministrit mõjustada, et see ühineks Liivimaa kubeneri ettepanekuga abikomiteede sulgemise asjus ja „muudaks oluliselt“ 23. juuli koosoleku otsused.

Dr. Hirschi sammudest selle Hurda sooviavalduse puhul on meil teada ainult, et ta esitas siseministrile vastava märgukirja, mis saadeti seisukoha võtmiseks Liivimaa kubernerile³⁵⁾. Kuberneril aga esines seega põhjus veel kord arendada oma varemini tehtud ettepanekut abikomiteede sulgemise asjus, mille teostamise ta pidas endiselt tarvilikuks³⁶⁾).

Siseministri lõplik otsus ei lasknud nüüd enam kaua oodata. Põhinedes kubeneri vahikirjas esitatud andmeile, leidis minister, et EAK-i komiteed on kõrvale kaldunud oma otsesest ülesandest, milleks pidi olema raha korjamine koolile, ja „on lubanud endile mitmesuguseid omavolilisi korraldusi, mis tekitanud annetajate ja üldse eestlaste keskel rahulolematust ja tülitsemisi“. Seepärast otsustatakse sulgeda kõik komiteed, neilt üle võtta igasugune asjaajamine ja rahasummad paigutada renteidesse. Edaspidi lubatakse korjamist korraldada ainult Liivimaa kubeneri „alalise valve ja juhatuse

³³⁾ Tartu politseimeistri telegramm L. kubernerile ja viimase vastus 27. IX 1884, LKKA, tmk. nr. 188 (1863) I.

³⁴⁾ J. Hurt — dr. Hirschile 20. VIII 1884 (mustand), EAK-i kirjakogus.

³⁵⁾ Siseminister — L. kubernerile 24. X 1884, nr. 26 801, LKKA, tmk. nr. 188 (1863) I.

³⁶⁾ L. kuberner — siseministrile 16. XI 1884, nr. 14 318, viimatitsiteeritud toimikus.

all³⁷). Uusi komiteesid võimaldatakse asutada samuti ainult sama kubernerite korraldusel³⁷).

See otsus tähendas pöördepunkti Eesti Aleksandri-kooli rahakorjamise organisatsiooni ajaloos. Sellega hävitati see põhjani. Nagu juba nägime, oli selle algatuse isaks Jakob Hurt ise. Ainult abikomiteesid oli ta palunud sulgeda, et seega enesele ja oma poolehoidjatele kindlustada segamatu juhtimise peakomitees, mis pidi alles jääma. Liivimaa kuberner oli Hurta ses vaimus ka täiesti toetanud. Kui aga see aktsioon ei andnud esialgu tagajärge, siis oli suurel määral selle põhjuseks asjaolu, et vastasrind, eriti Köler, suutis siseministeriumis avaldada vastupidist mõju. Kui aga lõpuks ka keiserlik ihuarst dr. Hirsch end asjasse segas ja Liivimaa kuberner endiselt samas suunas tegev oli, langes otsus, mis kaotas abikomiteed.

Nii palju oli siis Hurda saatustlikust ettepanekust teostunud, nimelt selle negatiivne osa. Aga Hurt oli seda soovinud ju ainult selleks, et EAK-i asjade juhtimist koondada esialgses koosseisus peakomitee kätte. Kaotamise käsk aga tabas ka peakomiteed. Viimase otsusega tahtis keskvoim nähtavasti vähemalt väliselt taotleda erapooletust kummagi võitleva partei suhtes. Samal ajal aga oli see kooskõlas venestamisele vastu sammuva valitsuse poliitilise programmiga, mis asendas seltskondliku algatuse bürokraatliku eestkostega.

Liivimaa kuberner asus kohe ministri eeskirja teostamisele oma alluvate politseiasutiste kaudu, kes pidid komiteedelt üle võtma asjaajamise ja ühtlasi esitama kandidaate uute komiteede liikmeiks, seejuures viimaseid võrdselt nii Hurda kui Köleri parteist, et mitte põhjustada etteheiteid valitsusvõimudele erapoolikuses³⁸). Tartu politseimeister sai erilise ülesande esitada uue kavatsetava keskkomitee liikmeiks kandidaate kummastki parteist, pidi aga püüdma, et esitatavad oleksid erakondlikult võimalikult mõõdukate vaadetega³⁹).

EAK-i komiteede sulgemise käsk tekitas rahva seas loomulikult rohket hämmastust, „suurt kahinat“⁴⁰), „palju kõnelemist“⁴¹). Ja seda samuti ka ajakirjanduses. „Eesti Postimees“ ja „Olevik“ on kohe parastamas. Mõlemad kinnitavad, et nad olevat juba paari aasta eest ette näinud, kuhu jõutakse vastasrinna algatatud tülide taga-

³⁷) Siseminister — L. kubernerile 22. XII 1884, nr. 31 019, LKKA, tmk. nr. 188 (1863) I.

³⁸) L. kubernerite ringkirjad politseiasutistele 11. I, nr. 402, sillakohtunikele 26. IV 1885, nr. 5737 ja 5738, LKKA, tmk. nr. 188 (1863) II.

³⁹) Vrd. L. kuberner — siseministrile 17. III 1885, nr. 3386, viimatisiteeritud toimikus.

⁴⁰) Olevik 1885, nr. 5.

⁴¹) E. Postimees 1885, nr. 5.

järjel — komiteede sulgemisele valitsusvõimude poolt⁴²⁾. „Olevik“ avaldab veel lootust, et nüüd asja etteotsa saavat Hurt, kes ehk seda juhtivat kuni kooli käimapanekuni⁴³⁾. Nendega ühiselt ründab vastasrinda ka „Tallinna Sõber“, tervitades valitsusvõimude korraldust EAK-i asjus ja lootes sellest rahu selle asutise ümber⁴⁴⁾.

Vastasrinna ajalehtedes on hämmastus ja meelehärm komiteede sulgemise puhul silmanähtav. See oli seda suurem, et ju alles hiljuti — jaanuarikuu alul — oli 25-e komisjon kõige ülevamas ja lootusrikkamas meeleolus pidanud Tartus oma koosolekut, kus muuseas oli tehtud hoogsasti ettevalmistusi kooli avamiseks järgmise aasta alul.

Sellest koosolekust ainsa ajalehena informeeritud „Valgus“, mille toimetaja J. Kõrv oli nimetatud komisjoni liige, võis otse suurustades sel puhul hüüda: „Pea saame siis oma töövilja näha“⁴⁵⁾. Kuid „töovilja“ asemel võidi varsti kuulda ministri käsku komiteede sulgemise kohta. „Valgus“ püüdis nüüd seda oma lugejate ees võimalikult maskeerida, rõhutades käsu sisulise selgitamise asemel ebaõigelt, et 25-e komisjon ikkagi jäävat. Samuti püüdis ta lohutada teatega, et Aleksandri-kool pandavat õppekonna kuraatori poolt juba kõige lähemas tulevikus linnakoolina käima⁴⁶⁾. „Virulane“ arvab, vastandina „Eesti Postimehele“ ja „Olevikule“, et komiteede sulgemise põhjuseks ei olevat tülid tegelaskonnas, vaid midagi muud, sesi tülide pärast oleks komiteed ammugi suletud⁴⁷⁾. „Sakala“ arvates ei võidavat EAK-i asju „tõeste mitte igapidi lõbusaks ja selgeks... tunnistada“. Kuid siiski olevat kindel lootus, et allesjääv 25-e komisjon suutvat lähemas tulevikus eestikeelse kõrgema kooli käima panna⁴⁸⁾. Üldiseks lohutuseks kogu ajakirjanduses on lootus, mida katsutakse igapidi põhjendada, et EAK-ist ikkagi eestikeelne õppeasutis saab.

Neist lohutust hoolimata langeb laiemate hulkade teadlikumais osis meeleolu kohati ahastuseni, kusjuures tungib esile üldine kibestustunne ja etteheide juhtivate haritlaste vastu. „Oh teie redaktorid ja rahva juhatajad! Mis olete nüüd Al.-koolist teinud?!“ — kirjutatakse rahva seast⁴⁹⁾. Iseloomustavalt kujutab seda meeleolu ka H. Henno kiri, mis küll pisut hilisema daatumiga, kuid mida võib põhjendatult pidada ka käesoleva ajajärgu kohta käivaks. Autor, kes olnud alati Hurda partei aktiivne vastane, kurjustab aga nüüd kärevalt oma poliitiliste mõttesõprade Weske ja Treffneri üle, tähendades kogu juhtiva haritlaskonna kohta: „need nenda nimetatud

⁴²⁾ E. Postimees 1885, nr. 4; Olevik 1885, nr. 4.

⁴³⁾ Olevik 1885, nr. 5.

⁴⁴⁾ Tallinna Sõber 1885, nr. 5.

⁴⁵⁾ Valgus 1885, nr. 2.

⁴⁶⁾ Valgus 1885, nr. 7, 13, 19, 20, 22.

⁴⁷⁾ Virulane 1885, nr. 5.

⁴⁸⁾ Sakala 1885, nr. 6, 7.

⁴⁹⁾ E. Postimees 1885, nr. 10.

õpetud mehed on meie Aleksandri Kooli asja nii kaugele aeanud, et meie käest kool nii ilusti ära lähab ja meie temast ilma jääme nenda kui midagi... Utlen kadunud Adamsoni sõnadega — parem kui teid maa pääle ei oleks loodud, meie oleks saanud ilma teiteta läbi“⁵⁰⁾. Need etteheited, mis küll mööduva affekti esile manatud, olid sisuliseltki omajagu põhjendatud, märkisid hädaohtlikku murrangut rahva suhtumises juhtivasse haritlaskonda. Juhtidevaheliste tülide mõjul näis suurim rahvuslik üritus allamäge minevat. Selle tagajärjel rahva seas tekkiv pettumus „õpetatud meeste“ vastu hakkas ajama esimesi mürgiseid õisi, kohendades ka omalt poolt pinda järgneva venestamisaja üldisele rahvuslikule loidumisele.

Siseministri otsus EAK-i komiteede sulgemise kohta oli niivõrra radikaalne, et asjaosalistele isikutele pidi olema otse endastmõistetav astuda samme selle muutmiseks. Selleks käis kõigepealt H. Treffner märtsikuu alul Peterburis, kuid tagajärjeta⁵¹⁾. Kõleriga nõutledes leiti olevat otstarbekohasema asuda esialgu äraootavale seisukohale⁵²⁾. Weskel ja Kõleril oli kavatsus kaevata ministri otsuse peale edasi senatisse⁵³⁾, mis aga nähtavasti ei teostunud. „Asutajate“ poolt saadeti siseministrile pikem märgukiri⁵⁴⁾, milles anti üksikasjalisem ajalooline ülevaade EAK-i komiteedes tekkinud tülidest. Seejuures püüti riigivõimu poolehoiu taotlemisel Hurda poolehoidjate seisukohti kujutada sihikindlalt ebalojaalseina Vene huvidele, kuna vastasrinnale omistati venesõbralikke tendentse. Realse soovina avaldati, et valitsus jätaks tegevusse 25-e komisjoni ja abikomiteed.

Kuigi ametlikult paluti ka abikomiteed säilitada, langes aga lootus selle teostamisele võrdlemisi varakult. Enam võimalikuks peeti aga, et 25-e komisjon alles jääb. Viimase nõudmine kujuneski miinimumprogrammiks. „Vähemalt peaks läinud suvel valitud usalduskomisjon alles jääma, vastasel korral ei saada kooli asutamiseks enam raha“ — kirjutas Weske kohe, kui oli teada saanud abikomiteede sulgemise käsust⁵⁵⁾. Samuti võis Tartu politseimeister erateel saadud andmeil teatada, et Kõleri partei tahtvat maksku mis maksab säilitada 25-e komisjoni. Kui see kaotatakse, tahetavat annetused EAK-ile tagasi nõuda ja need määrata kihelkonnakoolidele.

⁵⁰⁾ H. Henno — J. Kunderile 15. XI 1885, Kunderi kirjakogu.

⁵¹⁾ Vrd. Olevik 1885, nr. 11, 12.

⁵²⁾ J. Kõler — J. Kunderile 11. III 1885, Kunderi kirjakogu.

⁵³⁾ M. Weske — J. Kõlerile 21. I 1885, Kõleri kirjakogu; J. Kõler — M. Weskele 9. IV 1885, Weske kirjakogu.

⁵⁴⁾ EAK-i „esialguste asutajate“ palvekiri — siseministrile aprillis 1885 (eesti keeles), LKKA, tmk. nr. 188 (1863) II. Alla olid kirjutatud 10 isikut — 18-nest veel elus olnud „esialgsest asutajast“. Kõiki ei saadud kätte, vrd. M. Weske — J. Kõlerile 23. IV 1885, Kõleri kirjakogu.

⁵⁵⁾ M. Weske — J. Kõlerile 21. I 1885, Kõleri kirjakogu.

H. Treffner läks 25-e komisjoni säilitamiseks koguni sellisele kontsessioonile, et tegi politseimeistrile ettepaneku: kui selle allesjätmine muidu võimalik pole, täiendatagu siis seda mõningate uute liikmetega, kelleks võiksid olla Tartu linnapea, ülikooli filoloogiateaduskooli dekaan ja Tartu politseimeister⁵⁶⁾.

Kõik need valitsusvõimude mõjustamise katsed ja kavatsused jäid täiesti tagajärjetuiks. Kubernerite korraldusel viidi Liivimaal kõigi komiteede, samuti ka 25-e komisjoni, likvideerimine järjekindlalt läbi. Nende asjaajamise revideerimiseks asutati Riias eriline komisjon, mille liikmeiks määrati Harry Jannsen, hambaarst Stamm, kooliõpetaja J. Pärn ja preester Lindenberg⁵⁷⁾.

Rahakorjamise jätkamiseks hakatakse valitsusvõimude poolt asutama uusi komiteesid, mille liikmeteks (harilikult 4 igauhes) esitatakse kandidaadid kohalikkude politseiasutiste poolt, kuna kuberner nad kinnitab. Selliseid komiteesid tekib 1885. a. lõpuni ainult Viljandis, Pärnus, Võrus ja Valgas ning väljaspool Eesti ala kaks Peterburis. Pisut erilisema ülesandega asutati komitee Tartus aprilli alul kuberner Ševiči isiklikul juhatusel tema ajutise sealviibimise ajal. Sellesse komiteesse määrati kuus liiget: H. Treffner, J. Tülk, G. Blumberg, K. A. Hermann, W. Eisenschmidt ja K. Treffner. Tema ülesandeks pidi olema peale rahakorjamise Tartu linnas ka Põltsamaal asuva koolimaja valitsemine⁵⁸⁾. Komitee juhatajaks sai Kornelius Treffner.

Virilaks muljutud ja halliks tuhmunud oludes sai sellegi äärmiselt piiratud kompetentsiga 6-e komitee asutamine omaviisi suursündmuseks. Vähemalt nii hindas seda osa eesti ajakirjandusest. „Eesti Postimees“, mille toimetaja Hermann oli ka kutsutud nimeetatud komitee liikmeks, olles sellest ülesandest nähtavasti väga meelitatud, arvab, et EAk nüüd Liivimaa kubernerite ja Riia õppekonna kuraatori soovitava toetusel varsti käima saab. Niiivõimalikult hüüab Hermann ajaleht: „Süda paisub armsas ootuses ja lootuses, et Al. kooli pea ilul ja auul Eesti pinnal saab õitsma ja õpetuse püüa välja jagama“⁵⁹⁾. Samas vaimus lausub ka „Virulane“: „Vaigistagu ennast siis kõik meeled, kes ehk enne seda ei suutnud, sest nüüd võib igaüks näha, et Al. kooli asi paremal järjel seisab“⁶⁰⁾. Seevastu aga leiab „Olevik“ resigneerunult, et temal ei võivat „süda paisuda“. Sest nüüd, kus valitsusvõimud asja juhtimise endi kätte võtnud, ei

⁵⁶⁾ Tartu politseimeistri salajane ettekanne L. kubernerile 15. III 1885, nr. 1863, LKKA, tmk. nr. 188 (1863) II.

⁵⁷⁾ Riia vanem politseimeister — L. kubernerile 8. VIII 1885, nr. 8487, LKKA, tmk. nr. 188 (1863) II.

⁵⁸⁾ L. kuberner — siseministrile 6. IV 1885, nr. 4481, LKKA, tmk. nr. 188 (1863) II.

⁵⁹⁾ E. Postimees 1885, nr. 15.

⁶⁰⁾ Virulane 1885, nr. 16.

võidavat enam Aleksandri-kooli kohta öelda: „See on algusest lõpuni puhas Eesti töö“⁶¹⁾. Weske ja Köler kurjustasid 6-e komitee puhul, et sinna olid määratud G. Blumberg ja W. Eisenschmidt, Hurda aktiivsemad poolehoidjad⁶²⁾.

Tegelikult osutus 6-e komitee täiesti elujõuetuks asutiseks, nagu seda võis ette näha, silmas pidades tema äärmiselt kitsapiirdelisi ülesandeid ja üldist meeoleu langust rahvastikus EAK-i suhtes. Pealegi ei avaldanud komitee juhataja K. Treffner vähematki aktiivsust, mis asjaolu teisteski liikmetes kutsus esile rohket nurinat.

Üheaegselt EAK-i komiteede likvideerimisega Liivimaal teostati see ka Eestimaal. Siin polnud kuberner Polivanov selleks saanud küll otsest korraldust siseministrilt, kuid tegi seda Liivimaa kuberner Ševiči vahikirja põhjal. Uus kuberner Šahovskoi, kes määrati sellele kohale 1885. a. aprillis, võttis EAK-i küsimuses aga hoopis vastupidise suuna kui tema eelkäija ja Liivimaa kuberner Ševič ning samuti siseministergi.

Šahovskoi, see Baltimaade, eriti Eestimaal, venestamise alal suurt osa etendanud administraator, asus EAK-i rahakorjamise organisatsiooni suhtes sallivale seisukohale. Tema põhjendusis sel puhul ei puudu riigimehelikku julgust ja sirgejoonelisust, kusjuures samal ajal esineb elemente, mis omased selle venestaja suhtumisele mõningaise kohaliku elu põhiküsimustesse. Šahovskoi ei poolda abikomiteede sulgemist, samuti ei nõustu ta moodusega, mida tarvitati Liivimaal uute komiteede ellukutsumisel, kus valitsusvõim määras omalt poolt võrdsel arvul esindajaid kummastki võistlevast parteist. Oma seisukoha põhjenduseks esitab Šahovskoi rea argumente. Esiteks ei olevat tema kubermangu abikomiteede tegevuses leitud mingeid kuritarvitusi ega kõrvalekaldumisi nende otseseist ülesandest. Teiseks sõltuvat seaduslikkus ja korralikkus komiteede tegevuses eranditult neis teotsevate isikute kõlblistest omadustest, mitte aga nende kuuluvusest ühte või teise parteisse. Kolmandaks ei lubavat valitsuse autoriteet tunnustada ametlikult kohalikke eesti parteisid. Neljandaks ei olevat valitsusele kohane lubada midagi ja samal ajal võtta see avalikult politsei valve alla, nagu seda teinud kuberner Ševič uute abikomiteede asutamise⁶³⁾.

Neist argumentidest püüab Šahovskoi arendada üksikasjalisemalt kolmandat, käsitledes seda ametlikult esmakordselt üldisemas põhimõttelises ulatuses. Konstateerides eestlaste keskel küll veel mitte täiesti kujunenud poliitilisi erirühmitisi ja pidades tarvilikuks toetada neist venesõbralist parteid, rõhutab ta aga, et see võivat toimuda

⁶¹⁾ Olevik 1885, nr. 18.

⁶²⁾ J. Köler — M. Weskele 9. IV 1885, Weske kirjakogu; M. Weske — J. Kölerile 23. IV 1885, Köleri kirjakogu.

⁶³⁾ Изъ архива князя С. В. Шаховского, III (1910), lk. 205—207.

ainult mitteametlikult⁶⁴). Selles poliitilise ilmega argumendis tuleb näha peategurit Šahovskoi suhtumises abikomiteede sulgemise küsimusse. Teatavasti oli abikomiteede laiemate võimupiiride ja eluõiguse eest võitluse täiesti oma ajaks teinud Köler-Weske partei, kes aga teisest küljest püüdis end kujutada ainsa venesõbralise eesti poliitilise rühmitisena. Sellises olundis kujunes Šahoskoi eitav seisukoht abikomiteede sulgemise küsimuses eesti venesõbraliseks peetava poliitilise voolu mitteametlikuks toetuseks, oli seega siis ainult taktiline võte selle mõjuka administraatori venestamisprogrammi teostamisel.

Neile argumentidele tuli Šahovskoil veel juurde umbusaldus kohaliku reformieelse saksa politsei vastu. Ševiçi korraldusel pidid Liivimaal esitama kandidaate uute asutatavate abikomiteede liikmeiks kohalikud sillakohtunikud. Šahovskoi tunnistas otseselt, et tal puuduvat selline usaldus Eestimaa haagikohtunikkude vastu ja seepärast ei võivat ta anda neile niisugust ülesannet. Kõige selle põhjal oli Šahovskoi arvates kõige otstarbekohasem endised abikomiteed uuesti ellu kutsuda, alistades nad otseselt kubernerile. Selle teostas ta oma ringkirjaga haagikohtunikele 8. juunist, ilma et sel puhul oleks pärinud siseministri nõusolekut⁶⁵).

See Šahovskoi korraldus tekitanud rahva seas, nagu kohalikud ajalehed teatavad, „suurt rõõmu“⁶⁶). Oodati, et ka Liivimaa kuberner nüüd omal alal annab samasuguse määruse.

Liivimaale oli samuti 1885. a. kevadel määratud uus kuberner M. Sinovjev, kelle ülesandeks pidi olema teostada valitsuse uuesuunalist venestamispoliitikat. Kuid nagu muiski küsimusis Sinovjev toimis märksa ettevaatlikumalt ja diplomaatlikumalt kui tema Tallinna ametivend, nii käsitles ta ka EAK-i keerdsõlme.

Juba juulis oli ta ühel arvamisel Šahovskoiga, et on otstarbekohane jälle ellu kutsuda suletud abikomiteed. Samuti pidas ta tarvilikuks luua neile Tartus keskasutis, millesse lootis määrata õppekonna kuraator Kapustini kaasabil sündsad isikud. Viimane näis talle tarvilikuna seegipärast, et mitte koormata kubeneri kantseleid liigsete tülidega EAK-ile rahakorjamise korraldamisel⁶⁷). Tegelikult aga ei teostunud see Sinovjevi kavatsus nii pea. Alles pärast ringreisi kubermangus, kus Sinovjev muu seas peatus ka Tartus, huvituses EAK-i küsimusest⁶⁸), asus ta selle lahendamisele. Oma esimeses kirjas siseministrile pärast ringreisi peab ta äärmiselt kasulikuks, et EAK võiks võimalikult pea käima hakata. Sest et „see rahuldaks“, arvab ta, „eesti rahvastikus juba ammust ajast hellitatavaid lootusi

⁶⁴) Ibid., lk. 207 jj.

⁶⁵) Ibid., lk. 207.

⁶⁶) Virulane 1885, nr. 27; Valgus 1885, nr. 26.

⁶⁷) Kuberner Sinovjev — vürst Šahovskoile 16. VII 1885, nr. 24, Изъ архива князя Шаховского, III, lk. 210—211.

⁶⁸) Vrd. E. Postimees 1885, nr. 36.

selle asutise teostamiseks ja lõpetaks käärmise ning agitatsiooni, millega . . . viimasel ajal eeslaste keskel oli seotud nii annete korjamine kui ka harutlused ja oletused selle tulevase sisekorralduse kohta⁶⁹⁾. Mõni päev hiljemini teeb Sinovjev siseministrile ettepaneku Aleksandri-kooli rahakorjamise organisatsiooni kohta. Kuna olevat raske leida kohaseid isikuid suurema hulga komiteede jaoks, peab Sinovjev soovitavaks anda 25-e komisjonile, mis valitud 23. juulil 1884, luba valida keskkomitee, mis koostuks kaheksast alaliselt Tartus elavast liikmest. Sel komiteel oleks siis õigus asutada abikomiteesid, valides neisse ka isikuid, kes kuulunud seni suletud komiteedesse. Uute abikomiteede ülesandeks pidi olema ainult rahakorjamine, keskkomiteel aga peale selle ka Põltsamaa maja valitsemine⁷⁰⁾.

Selle ettepaneku kohaselt, millega nõustus ka siseminister, hakati siis Liivimaal korraldama Aleksandri-kooli rahakorjamise organisatsiooni⁷¹⁾. Samuti toimiti abikomiteede suhtes ka Eestimaal, kus Šahovskoi need juba varemini oli lubanud, muutes aga nüüd endist korda niivõrra, et kõik olevad ja edaspidi asutatavad abikomiteed pidid alluma mitte enam otseselt kubernerile, vaid Tartus asutatavale keskkomiteele⁷²⁾.

Keskkomitee valimiseks peeti ära kubeneri korraldusel 26. veebruaril 25-e komisjoni koosolek J. Köleri juhatusel, kus oli esindatud 21 liiget, neist 9 volinikkude kaudu. Keskkomiteesse valiti G. Goldmann, H. Henno, J. Kurrik, G. Sachs, H. Siehle, K. Treffner ja J. Tülk⁷³⁾. Keskkomitee kõrval jäi alles ka 25-e komisjon, mis edaspidi vahetevahel kokku tuli mõningate olulisemate küsimuste otsustamiseks.

Keskkomitee tegevus, mida me siin enam üksikasjalisemalt ei jälgi, arenes üldiselt loiult, piirdudes kitsas ulatuses nende ülesannetega, mis temale valitsusvõimude poolt määratud. Keskkomitee kujunes tegelikult likvideerimiskomisjoniks, mille kaasabi vajasisid valitsusvõimud EAk-iga ühenduses olevate küsimuste korraldamiseks. Rahakorjamiseks endiste varemil ellukutsutud uued abikomiteed ei suuda enam vähemalgi määral arendada endist hoogu ja elevust EAk-i mõtte ümber. Nad hingitsevad enam-vähem kohalikkude likvideerimiskomisjonidena 1888. a. lõpuni, mil nad ametlikult suletakse.

Hans Kruus.

⁶⁹⁾ L. kuberner — siseministrile 12. IX 1885, nr. 11 828, LKKA, tmk. nr. 188 (1863) II.

⁷⁰⁾ L. kuberner — siseministrile 17. IX 1885, nr. 12 042, viimatitsiteeritud toimikus.

⁷¹⁾ Siseminister — L. kubernerile 29. XI 1885, nr. 23 700; L. kubeneri ringkiri politseiasutistele 13. XII 1885, nr. 15 837—49; samas toimikus.

⁷²⁾ E. kuberner — L. kubernerile 15. I 1886, nr. 164; lisana ärakiri E. kub. ringkirjast 10. I 1886, nr. 46, LKKA, tmk. nr. 188 (1863) II.

⁷³⁾ 25-e komisjoni protokoll 26. II 1886, EAk-i kirjakogus.

Leopold Karl Goetz †.

Hiljuti surma läbi lahkunud saksa ajalooteadlane Leopold Karl Goetz (sünd. 1868) on teotsenud mitmel alal uurijana, vana-katoliku teoloogina ja samuti kirikupolitikuna. Just vana-katoliiklikkude huvide mõjustusel hakkas Goetz huvi tundma Ida-Euroopa vastu. Juba enne seda, kui Goetzi uurimistöö Ida-Euroopa ajaloo alal sai ametliku tunnustuse Saksamaal, oli ta 30-aastasena esinenud esikteosega „Geschichte der Slavenapostel Konstantinus (Kyrillus) und Methodius“ (Gotha 1897). Kuid selle teose kirjutamise ajal polnud ta veel kodunenud sel uuel uurimisalal. Seetõttu see esiktöö kannatab suurte ja tunduvate puuduste all, olgugi et selles ei puudu ka väärtuslikud osad mõnede oluliste üksikasjade valgustamise näol. Järgnevail aastail jätkas Goetz uurimist täie energiaga ja andumusega sel tööalal. 1900-date aastate paiku ilmus temalt hulk kirikupolitiilisi töid. See oli aeg, mil toimusid suured muutused ka tema isiklikus elukutses: selle järel, kui ta oli vahetanud oma koguduse Passaus professuuri vastu vana-katoliiklikus seminaris-konviktis Bonnis (1900), sai ta hiljemini (1902) Bonni filosoofiateaduskonna erakorraliseks professoriks. Aegapidi süvenes ta ikka enam ja enam slavistlikul uurimisalal, omandades selleks nii vajalise vanade tekstide raske keele ja vastava literatuuri tundmise. 1904. a. ilmus (Passaus) Goetzilt „Das Kiever Höhlenkloster als Kulturzentrum des vormongolischen Russland“. Selle töö koostamisel oli ta ette võtnud oma esimese Venemaa-reisi, et tutvuda põhjalikumalt töö teemale vastavate allikate ja kirjandusega. Töö eessõnas kaebab Goetz kibedalt, et Saksamaal ei tuntavat vajalisel määral Ida-Euroopa teaduslikku literatuuri, ja teeb omalt poolt ettepanekuid selle puuduse kõrvaldamiseks. Siin tekib esmalt Ida-Euroopa ajaloo jaoks erilise ajakirja loomise mõte, mis teostatakse 6 aastat hiljemini. See väärtuslik ajakiri on meile väga tuntud „Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte“, mille toimetusliikmete hulka kuulus ka Goetz.

Juba teoses Kiievi koopakloostri üle avaldub autori töötamisviisi iseloomuline põhijoon, mis nii ilmne tema hilisemais uurimustes, — kõigekülgne materjalide tundmine ja kasustamine ja suur vastufustunne ka kõige kuivema ja üksikasjalisema ainekliku suhtes.

Nagu nägime, oli Goetz siirdunud pastori ametist ja teoloogiast kiriku kultuurajaloo uurimisele, kuid ka siia ei jää ta pikemalt püsima. — Juba järgnevail aastail näeme teda teotsevat ka Vana-Vene kirikuõiguse alal. 1905. a. ilmus temalt (Stuttgartis) „Kirchenrechtliche und kulturgeschichtliche Denkmäler Altrusslands nebst Geschichte des altrussi-

schen Kirchenrechts, eingeleitet, übersetzt und erklärt". Selle alliketeose peasisu moodustavad XI ja XII sajandi kanoonilised tekstid ühes täpsa tõlke ja põhjalikkude kommentaaridega. Pärastpoole leidsid Goetzi senise uurimistöö tulemused kokkuvõtte 1908. a. ilmunud teoses „Staat und Kirche in Russland. Kiever Periode 988—1240". Selles on pööratud peatähelepanu Bütsantsi ja Venemaa vahelistele kiriklikele suhetele.

Edasi pöördus Goetzi huvi Vene kirikuõiguse ja kirikliku kultuuri ajaloolt Vene õiguse ajaloole. Siin sai tema uurimisobjektiks tähtis Vana-Vene õiguse peaalikas — Russkaja Pravda. See oli suur ja raske ülesanne, sest uurimistöö selle allika kallal oli seotud paljude ja suurte takistustega. Russkaja Pravda tekst on säilinud mitmes redaktsioonis, mille tume, oma tähendustes sageli vaieldav tekst on tekitanud nii üld- kui ka üksikküsimusi väga suure literatuuri, mis Goetzilt nõudis seisukohavõttu iga üksiku punkti kohta. Aastate kestel ilmus hoolika töö tulemusena neljas andes „Russisches Recht" (Stuttgart 1910—1913). See põhjaneva tähtsusega teos Vene õiguse ajaloos leidis täieliku tunnustuse ka säärase Vene õiguse ajaloo autoriteetsete uurijate poolt, nagu Vladimirski-Budanov ja Djakonov. Selle töö tulemuseks Goetzi enese suhtes oli, et ta saavutas Vene audoktori tiitli.

Lõpetanud selle suure tähtsusega teose, siirdus Goetz jälle uuele alale, mis suurel määral huvitab just meie Eesti ajaloo-uurijaid, — keskaegse Hansa-Vene vahelise kaubanduse uurimisele. 1916. a. ilmus temalt Hamburgis „Deutsch-Russische Handelsverträge des Mittelalters". Vene tekstide seletamisel talitab Goetz selles teoses samuti kui Russkaja Pravda interpreteerimisel: minnes paragrahvikaupa edasi, tuues teksti sõnasõnalise ümberpaneku ühes kommentaariga. Saksa algupära tekstide seletamisel interpreteerib autor üksikasjalisemini vanemaid tekste. See Hansa-Vene kaubanduslepingute tekstikriitiline, vajaliste seletustega varustatud väljaanne on väga suure tähtsusega Hansa-Vene vahelise kaubanduse ajaloo jälgimisel. Lubavad ju need lepingud heita pilku Hansa-Vene kaubanduse tõelisele olukorrale, selle kaubanduse arengu iseloomulistele põhijoontele. Just need kaubanduslepingud on aidanud Goetzi ennast hiljemini periodiseerida Saksa-Vene kaubandust. Nii jagab Goetz Hansa-Novgorodi kaubanduse algusest kuni XV sajandi lõpuni kolme eri perioodi: esimene kuni kolmanda põhilepingu kavade koostamiseni a. 1268/1269, teine sellest kuni Niebuhri rahuni a. 1392 ja kolmas kuni Novgorodi kontori sulgemiseni a. 1494. Seejuures ei mõista Goetz Hansa-Vene kaubanduslepingute all mitte ainult ürikuliselt säilinud Hansa ja Novgorodi ning Hansa, Riia ja Vene Väina-jõe piirkonna kau-

banduslinnade vahel sõlmitud lepinguid, vaid ka lepingute projekte, toetudes sellele, et kuigi viimased polnud kontraheerivate poolte poolt lõplikult vastu võetud, on nad siiski tegelikus elus olnud maksvusel. Peale lepingute jälgib Goetz selles teoses ka Novgorodi kontori põhimäärustikke jm.

See põhjalik teos tasandas autorile oluliselt teed uuele, meie ajalouurimise seisukohalt eriti tähtsale uurimistöele — Hansa-Vene kaubandusajaloo käsitlemisele. Sel alal ilmus meile nii hästi tuntud ja meie keskaja edaspidiseks uurimiseks põhjaneva tähtsusega teos „Deutsch-Russische Handelsgeschichte des Mittelalters“ (Hansische Geschichtsquellen, Neue Folge, Band V, Lüübek 1922), mis baseerub põhjalikul ja võimalikult igakülgsele nii Hansa kui ka Vene ajaloo vastava ala allikate tundmisel. Teose dispoitsiooni on oluliselt mõjustanud autori eelmine teos „Deutsch-Russische Handelsverträge des Mittelalters“. Dispoitsioon on selgejooneline ja loogiline, käsitus on jaotatud kronoloogiliseks ja süstemaatiliseks osaks. Kronoloogilises osas arendab autor oma teemat Hansa-Vene kaubanduse järkjärgulise ajaloolise arengu seisukohalt, jälgides ja haarates kõiki neid iseloomulisi nähteid, milles Hansa-Vene kaubandus keskajal toimus ja arenes. Selles kronoloogilises arengujoones huvitab Eesti ajaloo uurijaid muidugi kõige enam meie linnade side Hansa-Vene kaubanduse arenguga. Nagu Goetzi uurimusest selgesti ilmneb, oli Eesti linnadel Lääne- ja Ida-Euroopa vahelises kaubanduses täita tähtis osa ja ülesanne, esijoones muidugi Tartul ja Tallinnal. Kõige enam näeme seda XIV sajandi keskelt peale, s. t. Goetzi poolt seatud perioodide järgi teise perioodi lõppevaist kümnetest alates ja eriti kolmandal perioodil, mil Novgorodi kontori tegelik juhtimine oli meie linnade käes.

Meie linnade tähtis osa Hansa-Vene vahelises transiitkaubanduses oli küll tuttav mõnede vanemate uurimuste läbi, kuid alles Goetzi teoses on see leidnud süstemaatilise ja põhjaliku käsitluse. Liivimaa linnade mõjuvõimu kasvamist Novgorodi kontori valitsemisel on varemini jälginud balti-saksa uurija P. von der Osten-Sacken töös „Der Kampf der livländischen Städte um die Vorherrschaft im Hansekontor zu Novgorod bis 1442“ (Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands, Band VII, Heft 3, selle äratrükk ilmunud Tallinnas 1912). Kuid Osten-Sacken ei käsitle Liivimaa linnade mõju järkjärgulist tõusu nii süstemaatiliselt ja selgelt kui Goetz, kes põhjalikult tutvunud Novgorodi kontori sisseseadega, selle valitsemisega ja kontori põhimäärustiku eri redaktsioonidega. Kontori põhimäärustikkude sisu ja valitsemiskorra määrasid kaubandusliiklemise tingimused eri perioodidel. Aegapidi osutus, et kontori tegelik juhtimine Liivimaalt on selle

geopolitilise asendi tõttu soodsam kui kaugest Lüübekist. Liivimaa linnu, Tartut ja Tallinat, tuli ikka enam ja enam kasustada Novgorodi kontori valitsemisel ja venelaste kaubanduspoliitiliseks mõjustamiseks. Kontori valitsemisel osutus oma läheduse tõttu Pihkvale ja Novgorodile kõige kohasemaks Tartu. Kaubandusliku surve avaldamisel tuli esijoones arvesse Tallinn, kus võidi hinnapolitiliste jt. sihtide taotlemiseks Novgorodisse minevaid laevu ühes kaupadega kinni pidada ja venelasi sundida Novgorodis ostma Hansa kaupu hansalastele soodsail tingimusil. Ka oli Liivimaa orduvõim mõõdapääsematuks teguriks, mida Lääne-Hansa linnad tahes või tahtmata pidid tunnustama vahekordade selgitamisel Novgorodiga. Novgorodi ja Pihkva, hiljemini aga Moskva sõjad ja poliitilised suhted Liivimaaga on ikka oluliselt mõjustanud Hansa-Vene kaubanduse liiklemist. Lahendades kaubanduslikke vahekordi Novgorodiga, sõlmides lepinguid jne., oli Hansa sunnitud arvestama ordu suhetega Novgorodi ja Pihkvaga. Nimelt sõltus kaubandusrahude sõlmimine maarahude sõlmimisest Liivimaa keskaegsete maahärrade, eeskätt muidugi tolleaegse juhtiva sõjapolitilise võimu, ordu, poolt Novgorodi, Pihkva ja Moskvaga. Just äsjaesitatud olulise tähtsusega nähted Hansa-Novgorodi kaubanduses on leidnud Goetzi selge ja kõigekülge kujutaja. Võiks viidata veel mitmelegi suure väärtusega üksikprobleemi käsitlelusele Goetzi teose kronoloogilises osas. Mainiksin näit. venelaste kaubanduspoliitiliseks mõjustamiseks ettevetud kaubandussulgusid, millest esimene kuulus aastasse 1277—79, ja Hansa poliitikat kaubandusteede suhtes, mida autor kujukalt valgustab.

Et aga autoril tuli oma töö kronoloogilises osas jälgida sündmusi nende orgaanilisis põhjuste ja tagajärgede sidemeis, kus põimuvad varieeruvalt väga mitmeilmelised elemendid, poliitilised, kaubanduslikud ja teised, mitmete erihuvidega võimude (Hansa-Vene kaubandusest huvitatud riigid, kaubanduspoliitiliste erihuvidega Hansa linnade rühmad jt.) vahel, siis on arusaadav, et see kronoloogiline osa ei suuda anda küllalt ilmekat ülevaadet paljude Hansa-Vene kaubanduse iseloomuliste probleemide kohta. Nende jälgimiseks on autor reserveerinud oma teoses erilise süstemaatilise osa. Selles käsitletakse pikemalt Liivimaa kaudu minevaid kaubandusteid, nii vee- kui ka maateid, nende kõlblikkust, neil juhtuvaid hädaohte, teede kinnipanekuid naabervõimude — Rootsi, Taani — ja meriröövlite poolt, sõdade ja kaubandussulgude mõju kaubateede tarvitamisele, kaubandussõitute viisi, aega ja üldse Hansa huvides toimunud kaubandusteede tarvitamise poliitikat. Eriti suurt rõhku pööratakse ka Hansa ja Vene vahel vahetatavatele kaubaartiklitele, peatudes pikemalt ja põhjalikumalt vahekaubanduse peartikleil. Goetz väidab täiesti tõenäoliselt, et Novgorod, mille ala oli tol

ajal viljavaene, vedas peamiselt oma ekstensiivse põllupidamisviisi tõttu Liivimaalt ja Läänest vilja sisse, mitte aga ei vedanud seda välja, nagu mõned uurijad olid ennemini arvanud.

Huvitav on jälgida Goetzi teoses ka hansalaste võitlust kaupade võltsimise vastu. Selleks seati sisse praakrid; Hansa ajast pärit on ka müüdavate kangaste varustamine plommidega, et takistada kangaste otsast tükkide ärälõikamist. Goetzi teosest näeme ka, et Hansa-Vene kaubavahetusartiklite laad on jäänud oma iseloomult oluliselt sääraseks ka peale Hansa-aega kuni viimase ajani. Nimelt veeti Venest läände peamiselt tooraineid, sealt aga Venesse tööstussaadusi ja pooltööstussaadusi, osalt toitaineidki, nagu heeringaid, soola jm.

Autor on püüdnud jälgida ka Hansa-Vene kaubanduse ulatust ja kasutoovust eriartiklite näol. Kahju ainult, et tal pole õnnestunud tema kasustada oleva materjali najal kindlaks teha, missugust osa Hansa-Vene kaubanduses etendas sisse- ja väljaveo artiklite näol Liivimaa ise. Võib-olla suudetakse sellesse küsimusse tuua edaspidi suuremat selgust Liivimaad käsitlevate eriuurimuste kaudu. Siiski annab Goetz mitmeid väärtuslikke teateid meie eri linnade osa kohta transiitkaubanduses. Ta tõstab esikohale Tartu ja Tallinna, hindab kõrgelt ka Narva tähtsust transiitkaubanduses, kuna Pärnu tähtsuse arvab ta, eriti XV sajandil, seisnud olevat peamiselt Liivimaale sisse- ja väljaveos, mitte aga Hansa-Vene transiidi alal.

Palju huvi pakub Goetzi teose süstemaatilises osas peatükk, milles jälgitakse lähemalt Hansa-Vene kaubanduse liiklemise vaimu, Novgorodi kontori valitsemist, hansalaste teenistust Hansa-Vene transiitkauba vahetusest, hansalaste hinnapolitikat, kaubanduskapitali kindlaksmääramist hansalaste poolt ja suurkapitalide üksikute kätte kogumise ärahoidmist. Üldiselt taotleti siin samu eesmärke, nagu keskaegseis käsitöölaliste tsunftides, kus sellide arvu kindlaksmääramisega püüti kindlustada võimalikult paljudele keskpärased eksisteerimisvõimalused.

Huvi pakub muidugi ka hansalaste eitav suhtumine transiitkaubanduses krediidiga kauplemisse. Viimane oli keelatud ja just kaubanduspoliitilistel kaalutlustel, sest kardeti, et võlguostja odavamalt müüb. Kauplema pidi „bar gegen bar“, see on mõlemal kauplejal poolel pidi kaup kohal olema. Näit. ei võinud hansalane vastu võtta venelaselt kaupa Narvas, lubades maksta kaubaga, mis tal oli Tallinnas. Ei saa mööduda Goetzi teose süstemaatilises ja samuti kronoloogilises osas ka neist lehekülgedest, kus ta vaatleb transiitkaubandusest huvitatud ja sellest osavõtvaid isikuid ja võimusid rahvuste ja maade järgi — ojamaalasi, hansalasi, liivimaalasi, mittehansalasi — nagu hollandlasi ja inglasi. Me näeme hansalasi teotsevat mittehansalaste vastu peamiselt kaubanduspoliitilistel sihti,

del, püüdes kasulikku transiitkaubandust monopoliseerida ainult hansalastele; osalt sündis mittehansalaste eemalehoidmine ka hinnapolitilistel kaalutlustel. Siin seisid aga länehansalaste huvid sageli vastuolus Liivimaa Hansa linnade omadega. Viimased sallisid XV sajandil meeleldi hollandlaste transportlaevu Liivimaa sadamais, sest et need vedasid kaupu, võisteldes Lüübeki Tallinna ja mujale sõitjatega, odavamalt. Lüübeki Tallinna ja mujale sõitjate seltsing oli tagajärjetult püüdnud monopoliseerida oma laevadega kaupade vedu XV sajandil. Tallinn ja teised Liivimaa linnad ei soovinud aga seda, et Lüübeki laevaseltsing hinnad ette kirjutaks. Järjelikult põhjustas vastuolu Hansas eneses, et hollandlased said teatava seisukoha Venesse ja Liivimaale toodavate kaupade transportimisel, mis hiljemini, XVI sajandi teisel poolel ja XVII sajandi alul, muutus Hollandi ülivõimuks kaupade transportimise alal.

Paljugi sellest, mida Goetz käsitleb oma teoses, on olnud vareminki tuttav, kuid siiski mitte süstemaatiliselt läbi töötatud. Goetzi teos on esimene ja seni ainus, mis võimaldab süstemaatiliselt ja kõigekülgselt jälgida Hansa-Vene kaubandust tema õitsengu lõpuni, s. t. Novgorodi kontori sulgemiseni XV sajandi lõpul. Eesti ajaloo uurimise suhtes ei valgusta see töö ainult Hansa aegset meie linnade läbi toimunud transiitkaubandust ja meie linnade osa selles, vaid annab ka uue ja avarama võimaluse jälgida poliitilissõjaliste sündmuste ja kaubandusajaloo elu ja nähete seoseid ja sõltumust. Sellega võidab meie tolleaegse ajaloo käsitus võrratult palju uut ja väärtuslikku.

Kuid Goetzi töö väärtus ei piirdu mitte ainult sellega. Ajaloo-uurija, kes mõnegivõrra kodus Liivimaa keskaja ajaloo uurimise alal, märkab, et Goetzi teose abil avarduvad väljavaated meie keskaja eriküsimuste komplekside uurimisel mitte ainult kaubanduse, vaid ka poliitilise ajaloo alal. Peale Goetzi töö ilmumist käsitame näit. palju selgemini Hansa ühiskaupmeeskonna huvi Liivimaa kaudu viivate kaubandusteede vastu, sellega ühenduses ka sakslaste huvi meie maa vallutamise vastu; ja meil on nüüd võimalik, baseerudes Goetzi teosele, asuda mitmete väärtuslike eriküsimuste jälgimisele. Koguni mõned eriküsimuste kompleksid Eel-Hansa ajast paistavad peale Goetzi töö ilmumist mõnevõrra selgemini silma. Eel-Hansa aja uurimises, ka kaubanduslikul alal, esineb Goetzil siiski tühji kohti, mille täitmine pole tal õnnestunud selle algaine ja literatuuri abil, mis tal oli kasustada teose kirjutamisel. Teame väga hästi, et talle oleks võinud tuge pakkuda tema poolt kasustamata jäetud Rootsi algainestik ja vastavad uurimused. Samuti teame hästi, milliseid täiendusi autorile oleks võimaldanud tema teosest mõnikümmend aastat varemini ilmunud

A. Björkander'i uurimus „Till Visby stads äldsta historia“ (Upsala 1898). Nüüd on peale A. Schücki teose „Det svenska stadsväsendets uppkomst och äldsta utveckling“ (Stokholm 1926) ilmumist selgunud nii mõnedki väärtuslikud asjaolud Eel-Hansa kaubanduslikus liiklemises Läänemerele enne saksa aega. Muidugi vajab ka Schücki teos korrigeerimist ja olulisi täiendusi, eriti kui arvestada muistsete eestlaste, esijoones kardetud saarlaste, osa Lääne- ja Ida-Euroopat siduval kaubandusteel, nii kaubandusliiklemises kui ka poliitilisel alal.

Jälgides Saksa kaubanduse sidemeid Läänemere piirkonnas varem al ajastul, saksa rahvusse kuuluva elemendi edasitungi Läänemerest lõuna pool ja saksa kaupmeeste osa selles, edasi Läänemerest ida pool asetsevate alade jõudmist saksa kaupmeeskonna huvide piirkonda, oleme sunnitud arvestama mitmete riigi-saksa ja balti-saksa uurimustega. Siin mainitagu neist ainult mõni. Küsimuste kompleksi ulatuselt võiks esijoones mainida tuntud saksa ajaloolase G. v. Below'i õpilase Bächtold'i suuremat teost „Der norddeutsche Handel im 12. und beginnenden 13. Jahrhundert“ (Abhandlungen zur mittleren und neueren Geschichte. Heft 21, Berliin ja Leipzig 1910), milles peatähelepanu on pööratud kaupade tsirkulatsioonile. Autor on püüdnud kindlaks teha üksikute saksa asustiste ja maakondade tähtsust kaubanduses, jälgib ka neid ühendavaid kaubandusteid ja nende tähtsust kaubanduse elustamisel. Meid huvitab Bächtold'i teoses just kaubanduse liiklemise areng Läänemere piirkonnas, mis omalt poolt tugevasti mõjustas saksa kaupmeeskonna huvi Ida-Baltikumini vallutamiseks. Osa Bächtold'i esitatud seisukohtadest on juba osaliselt korrigeeritud ja täiendatud teiste uurijate, nagu Goetzi, poolt. Kuid siiski on ka Goetz ise saanud Bächtold'ilt viipeid Hansa-Vene kaubanduse uurimisel. Mõnevõrra vajaline on Saksa Väina koloonia tekkimise uurimisel ka balti ajaloo alal tuntud Konstantin Höhlbaum'i osalt küll juba vananenud uurimus „Die Gründung der deutschen Kolonie an der Düna“ (Hansische Geschichtsblätter 1872). Üsna kasulikku viipeid varasema Saksa-Vene kaubandusliiklemise kohta on mitmed uurijad, nende hulgas ka Goetz ise ja Bächtold, saanud P. von der Osten-Sacken'i kirjutisest „Der Hansehandel mit Pleskau bis zur Mitte des XV Jahrhunderts“ (ilmunud 1907. a. Berliini ülikooli prof. Th. Schieman'n'i 60-aastase sünnipäeva puhul avaldatud koguteoses „Beiträge zur Russischen Geschichte“). Peale äsjamainitud autorite on kas otseselt või kaudsemalt nii mitmed balti-saksa ja riigi-saksa uurijad jälginud üksikute linnaorganismide kaubanduslikku ja sisearengut Ida-Baltikumis ja Saksamaal, nagu A. v. Bulmerincq oma uurimustes Riia linna konstitutsionaalse

arengu kohta XIII sajandil, peale selle G. v. Bunge, Fr. v. Klocke, W. Stein, W. Vogel, F. Frensdorff ja rida teisi.

Viimane osa Goetzi elutööst ei vääri enam meie tähelepanu, sest peale „Deutsch-Russische Handelsgeschichte des Mittelalters“ ilmumist pöördusid ta huvid lõunaslaavlastele, serblastele ja kroaatlastele, nende rahvalauludele jm.

Goetzi elutegevust jälgides nägime, kuidas muutusid ja arenesid järkjärgult ta teadusliku tegevuse alad ja suunad, kuidas ta Ida-Euroopa ajaloo alal on järkjärgult siirdunud ühelt erialalt teisele — kiriklik-kultuuriliselt õigusajaloolisele ja siis majandusajaloolisele. Säärane arengukäik on jätnud pitseri Goetzisse kui uurijasse. Asudes õigusajalooliselt uuringuult lõpuks kaubandusajaloolisele uurimistööle tõi ta sellele alale kaasa palju disponeerimise ja liigitamise nõude ja suure vilumuse. Seejuures on Goetzile omane suur vastutustunne allikmaterjali, nii algainese kui ka uurimuste, suhtes. Ka oli Goetz muidu kodus teisteski tähtsamais Ida-Euroopa keskaja ajaloo küsimusis.

Eesti ajaloolastel tuleb aga konstateerida, et Goetzi elutöö teened pole arvestatavad mitte ainult Vene kiriku ja kultuuri, Vana-Vene õiguse ja Hansa-Vene kaubanduse ajaloo seisukohast, vaid ka eesti ajalugu on saanud Goetzilt Hansa-Vene kaubanduse ajaloo alal tähtsa lisa, mis kuulub vajalise integreeruva osana meie keskaja ajaloo raamistikku. Olime ju meiegi neil ajal tähtsaks lüliks tolleaegses internatsionaalses kaubanduses, mis toimus Hansa ja Venemaa vahel. Pealegi avarduvad ka, nagu eespool nägime, Goetzi uurimuste tõttu uued perspektiivid meie ajaloo mitmete teistegi probleemide jälgimisel.

H. Sepp.

Varia.

Möödunud suvi oli Ülikooli Arkeoloogia Kabineti kogude juurdekasvu mõttes kaunis viljakas: ühelt poolt toimetati terve rida kaevamisi, ja teiselt poolt saadi rohkesti juhuslikke leide ning koguni paar leidude kogu. Kaevamisi toimetatakse juba Arkeoloogia Kabineti asutamisest saadik talle Hariduse- ja Sotsiaalministeeriumi poolt antavate toetussummade abil. Peale nende kaevamiste, mida võetakse ette süstemaatiliselt teatavate probleemide selgitamiseks, on Arkeoloogia Kabinett vastava asutuse või isiku puudusel vabatahtlikult võtnud oma peale ka neid kaevamisi ja inspeksioone, mida tuleb korraldada muinasvarade kaitse otstarbel kas juhuslikult ilmsikstulevate leidude puhul või juhul, kui registreeritud kinniste muinasvarade omanikud soovivad nende vabastamist kaitse alt. Need viimast laadi tööd mõjuvad kahtlemata takistavalt Arkeoloogia Kabineti süstemaatilistele töödele ning sellega ongi seletatav, et toimetatud uurimised kannavad teataval määral natuke kirju iseloomu. Alljärgnevas on antud lühike ülevaade tähtsamaist 1931. a. saadud aktseptsioonest.

Eriti rikastunud on Arkeoloogia Kabineti kogud kiviaja leidudest ja nimelt kõige pealt Rich. Indreko kaevamiste kaudu mitmes kohas.

Kiviaja hauda kaevas ta Kose kihelkonnas Ardu küla Väljahansu talu maal, kus kruusa võttes oli tähele pandud inimluid ja auguta kivikirves. Kaevates tuli ilmsiks konksus põlvedega külitilamav luustik, millel peale mainitud kirve oli kaasas veel luuriistake ning tulekivist nuga (või kõõvits).

Suuremaulatuslikke kaevamisi toimetas R. Indreko Virtsjärve põhjarannikul, Kolga-Jaani kihelkonnas (Võisiku vallas), kus juba endisest ajast peale mitmes kohas on uuritud kiviaja asulaid ja haudu (näit. dr. Bolz aastail 1903—1913, prof. A. M. Tallgren 1921. a., R. Indreko 1930. a.). Seekord kaevati Siimusaarel ja Kivisaarel. Siimusaarel Siimu-Mihkli talu maal tuli ilmsiks endise, teatavasti omal ajal rohkem põhja poole ulatunud Virtsjärve rannamoodustis, kus randa katvate kivide vahel leidus hulgaviisi tulekivikilde ja üksikuid samast aimest riistu, savinõutukke ning kiviriistade — talbade, kirveste — katkendeid. See oli nähtavasti kiviaja lõppu kuuluv töötamis-koht. Siimu-Nelka põllult leiti kahjuks kündes juba peaaegu täiesti laiali valgunud tulease ja üksikuid savinõukilde. Üllatavamaid tagajärgi andsid hra Indreko kaevamised Kivisaarel, samanimelise talu maal. Kaevatud ala osutus kiviaegseks maa-aluseks matusepaigaks, kuhu surnud olid maetud põletamata. Panustena oli kivialbu, paar luuriista, savinõutukke, nende hulgas degenereerunud kammornamendiga ja lõpuks üks keskmise pronksiaega (II eelkristliku aastatuhande lõppu) kuuluv pronksist sirp. Viimane on esimeseks selletaoliseks leiuks Eestist — teatavasti on pronksiaja leidude arv meil üldse väga väike — ja tõendab, et pronksiajal vähemalt osaliselt jätkus veel kiviaegne matmisviis maa-alustesse laiphaudadesse.

Teisele haruldasele leiule sattus hra Indreko kaevamistel Narva linna all, linna põhjapoolisel piiril, n. n. „Siivertsil“. Kaevamisi põhjustas sealt juhuslikult kraavi kaevates leitud luust ahing ja 2 tuura. Kaevates leiti kalavõrgu jäänuseid männikoorest kábaga ja kiviga, mille ümber veel oli alal hoidunud nõõri jäänuseid. Leiud lebasid kahekordse turbakihi all umbes 3,40—3,50 m sügavusel, settekihi, mis dr. P. Thomson'i poolt toimetatud tolmuterade analüüsi järele kuulub ancylos-aja lõppu ja litoriin-aja algusesse. Seega on mainitud võrk dateeritav umbes VI eelkristliku aastatuhande lõppu ning osutub üheks meie vanimaks leiuks, olles suhteliselt vaid vähe noorem tuntud Kunda luuleidudest. Olgu mainitud, et kiviaja võrgujäänuseid on üldiselt leitud harva; üks tuntuimaid ja meie leiule kõige lähedamal seisev on pärit Lõuna-Karjalast, Antrea kihelkonnast.

Lõpuks on meie kiviaja kogud suurenenud veel terve rea mitmelt poolt saadud üksikleidude ning ühe terve, umbes 100 eset sisaldava, Pärnu jõest pärit olevate luuriistade kogu võrra, mille annetas Arkeoloogia Kabinetile dr. J. Pajo Pärnust. Peale selle läks korda osta veel Pärnu muuseumilt üle 40 samasse Pärnujõe luukultuuri kuuluvat tüübilit riista. Tuleb tähendada, et Arkeoloogia Kabineti kogude hulgas oli võrreldes teiste esiajalooliste kultuurühmadega just Pärnu kiviaegne luukultuur esitatud õige nõrgalt, nii et näiteks väljapanekute korraldamisel Eesti Rahva Muuseumis tuli tarvitada selle kultuuri kohta peaaesjalikult koopiaid Pärnu muuseumis säilivaist originaaldest. Uued kogud annavad võimaluse nüüd ka Tartus saada vähemalt teatud ülevaadet Pärnujõe kiviaja leidudest, olgugi et suurem osa neid kuulub siiski Pärnu muuseumile.

Varemalt ja keskmiselt rauaajalt on pärit mag. E. Laiu poolt kaevatud kivikalme Võrumaal, Rõuge kihelkonna Hannuste külas ning allakirjutanu kaevatud kalme Virtsjärve lähedal, Rannu kihelkonna Verevi külas. Esimene, mis kahjuks oli juba osalt lõhutud, andis peale mõne muu leiu ühe meie vanema rauaaja olude kohta kaunis varase (umbes a. 100 p. Kr.), seni Eestis tundmata tüüpi profileeritud sõle, mis sattunud Võrumaale arvatavasti Põhja-Eesti kaudu, kuhu see omakorda tulnud ühes paljude teiste tüüpidega Veikseli alalt. — Rannu klk. Verevi kivikalme

oli leidude poolest kaunis kehv, kuid huvitav selles mõttes, et need vähesed leiud kuuluvad peaaegu eranditult keskmise rauaaaja algusesse. Et kalme oli siiski kaunis suur (peaaegu ümmargune, läbimõõt 13—14 m), siis tekib küsimus, kas ei saanudki keskmisel rauaaajal kombeks matta surnuid kas hoopis ilma panusteta või väheste panustega — nagu seda võib tähele panna ka mujal mõnes kohas. See aitaks vahest seletada meie leidude üldist vähesust keskmisel rauaaajal, mille põhjal varemini oletati koguni maa tühjaksjäämist sel ajal.

Nooremasse rauaaega puutuvaid kaevamisi toimetas ainult lühikeseajalise proovikaevamise näol ühenduses inspektsiooni töödega Saaremaal allakirjutanu Kärla klk. Kogula küla kivikalme.

Nii varemalt kui nooremalt rauaaajalt on saadud rida juhuseid. Nende hulgas on tähelepandavamaid Jõhvi klk. Järve külast pärit noorema rauaaaja aardeid, mis sisaldab hõbedast punutud kaelavõrusid, filigraanhelmeid ja lamedaid oimurõngaid. Asjad on kõik vadja tüüpi ja pakuvad seega erilist huvi, sest prof. H. Mooril on juba varemini korda läinud kindlaks teha idapoolsel Virumaal ja Kirde-Tartumaal vadjalaste asustust nooremal rauaaajal.

M. S.

*

Möödunud kevadel ilmus „Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat VI (1930)“, mis, nagu selle sarja eelmisedki köited, sisaldab rea lühemaid uurimusi etnograafia, arkeoloogia ja kommete uurimise alalt. Pikemaks kirjutiseks selles köites on mag. E. Päss'i „Lihahede Eestis“, mis E. Rahvaluule Arhiivi rikkaliku andmestiku põhjal annab ülevaate Eesti vastlakommetest. Nende kommete sisulise külje, samuti leviku ja terminoloogia põhjal leiab autor, et Põhja-Eesti vastlakommetes esineb enam germaani, Lõuna-Eesti omis aga slaavi mõju, nagu näit. vastlaliu laskmine linaõnne edendamiseks. Osa vastlakombeid on meile tulnud ka Rootsist. Kombeuurimise alalt on veel teinegi kirjutis, prof. M. J. Eisen'i „Jõuluõled“, kus meie rahvaluule uurimise vanameister selgitab õlgede ja õlest valmistatud asjade (jõulukass, näärrikroon j. m.) osa meie ja kogu Euroopa jõulukommetes. — Muinasteaduse alalt leidub rikkaliku pildimaterjaliga ülevaade mag. R. Indrek'o'lt: „Skulptuur ja ornament Eesti kiviaja luuriistades“, kus erilist huvi äratavad Pärnu- ja Saugajõest leitud inimese- ja loomakujulised luu-skulptuurid. — Etnograafilises osas annab dr. I. Manninen mõningaid lisateateid „Käänivõrgupüügist Võrtsjärvel“, kuna G. Ränk kirjutises „Haruldane kalapüümis“ avaldab kirjeldise ühe tema poolt 1929. a. Võrumaal avastatud ürgvana ehitusega kalatõkkest (kaits), mis Eestis ainuke teadaolev eksemplar ja kalastuseuurimisele väga huvitav. H. Kurrik'u kirjutis „Eesti pitsid“ oma rohkearvulise pildimaterjaliga ja levimiskaartidega annab üksikasjalise pildi selle rahvakunstiharu esinemisest meil, nii tehnikate kui pitsi eriotstarvete seisukohalt. — Viimane kirjutis, R. Antik'u „Eesti Rahvuslik Arhiivraamatukogu“ sisaldab pikema ülevaate eestikeelse ja Eestisse puutuva kirjanduse kogumisest XIX sajandi algusest peale. Ajaloolisele ülevaatele järgneb üksikasjalisem kirjeldis E. R. Muuseumi Arhiivraamatukogu arengust ja praegusest seisukorrast. See kirjutis, mis ilmunud ka eriraamatuna ERM-i kirjastusel, pakub rohkesti huvitavat nii raamatukoguasjanduse kui ka meie kultuuriloo seisukohalt üldse.

Välismaa lugejate jaoks on kõik kirjutised varustatud saksakeelsete kokkuvõtetega.

—k.

*

Manuel de politique européenne. Histoire diplomatique de l'Europe (1871—1914) publiée sous la direction de Henri

Hauser par J. Ancel, L. Cahen, R. Guyaut, A. Lajusan, P. Renouvin et H. Salomon, I—II, Pariis 1929, 476+389 lk.

See Sorbonne'i professori H. Hauser'i juhatusel kuue Euroopa kõige uuema ajaloo eriteadlase poolt koostatud koguteos käsitleb Euroopa suurriikide diplomaatilisi vahekordi kahe suure sõja — Saksa-Prantsuse sõja ja maailmasõja — vahelisel ajajärgul. Autorid on oma sihiks seadnud anda üliõpilastele ja ajaloost huvitatud haritud publikule käsiraamatu, mis laskumata teaduslikesse kontroversidesse pakuks usaldusväärse ülevaate nende uuema ajaloo kütismaade kohta, kus tuhk vaevalt jõudnud juba ära jahtuda. Teos on rajatud eeskätt ametlikele ürikmaterjalidele ja kasustab ohtralt Saksa (Die grosse Politik der europäischen Kabinette) ja Inglise (*British Documents on the Origins of the War*) vastavaid dokumentide-publikatsioone. Selle kõrval on arvestatud ka diplomaatide era- kirjavahetusi, riigimeeste memuaare ja muid sääraseid allikaid.

Selle koguteose autorid on püüdnud teostada oma ülesande võimaliku siiruse ja objektiivsusega. Sündmuste käsitlemisel teevad nad vahet selle vahel, mis täiesti kindel, mis meile ainult poolikult tuttav või mida me üldse veel ei tea. On püütud hoiduda igasugu rahvuslikest, riiklikest või sotsiaalseist tendentsidest. Loomulikult osutub üldhinnang siiski kasulikumaks Prantsusmaale ja selle liitlastele kui Saksale ja kolmiklepingu riikidele. Peatoimetaja Hauser võtab ilmasõja tekkimisloo jälgimise tulemused kokku järgmiste väidete näol: kolmikleping (Saksa, Austria-Ungari, Itaalia) tekitanud, eriti sellest momendist peale, mil ta näis suunduvat Prantsusmaa vastu, kaksikliidu (Vene-Prantsuse); Saksa laevastiku-politika tekitanud kolmikliidu (Vene-Prantsuse-Inglise), kuna Saksamaa relvastumine ja ta põlglik uhkus Inglise kokkuleppe-ettepanekute vastu olevat teinud sellest kolmikliidust (Triple Entente) millegi, mis sarnales mingile tõelisele allianssile (alliance virtuelle). Sellega olevat keskriikide (Saksa ja Austria) vastu sõlmitud koalitsioonid peamiselt põhjustatud hirmust Saksamaa agressiivse politika ees. Samal ajal tunnustavad teose autorid ka majanduslike vastuolude suurt tähtsust Euroopa riikide vahelistes suhetes, kuid neid ajaloolise sündmustiku taha peidetud jõude („*couches sous-jacentes de l'histoire*“ nimetab neid Hauser), mida ametlikud dokumendid riivavad väga üldistes lausetes, nad oma töös siiski üksikasjalisemalt ei jälgi.

Autorite mitmus on tinginud teatava ebatasasuse käsitelul ja mõned vastuolused sündmuste hinnangus, kuid sääraseid nähtused on igas sellelaadilises koguteoses paratamatud.

P. T.

E. Zechlin, Bismarck und die Grundlegung der deutschen Grossmacht, Stuttgart ja Berliin 1930, 630 lk.

Selle mahuka teose pealkiri ei anna töö sisust õiget kujutlust: mitte Saksa riigi rajamist ei käsitle Zechlin, vaid selle eellugu — Bismarck'i tõusmist Preisi peaministriks a. 1862 ja tema välispolitikat enne Taani sõja algust aastail 1862—63, eriti Preisi suhtumist Poola mässuliikumise a. 1863 ühenduses nn. Alvensleben'i konventsiooni sõlmimisega. Kahes sissejuhatavas peatükis iseloomustatakse Euroopa riikidesüsteemi aastail 1850—1862 ja antakse huvitav ülevaade Bismarck'i poliitilistest vaadetest („Bismarcks Grundanschauungen“, lk. 88—167), tema suhtumisest riigisse, ususse ja universumisse, tema välispolitika peajoonest ja tema vahekorrast Saksa vabameelse rahvusliku liikumisega. Teos baseerub peamiselt Sybel'i, Brandenburg'i ja teiste selle ajastu uurijate poolt mittekasustatud ürikmaterjalidel Berliini ja Wiini arhiivist ja täiendab märksa eelmiste uurijate poolt antud pilti Bismarcki Preisi, Saksa ja Euroopa politikast tema valitsemise algusaastail.

P. T.

Poola aineid Eesti arhiivides.

N. Treumuth — O. Liiv, *Polonica Eesti Riigi Kesk-
arhiivis*. Lisa: *Polonica teistes Eesti arhiivides*. Eesti Riigi Kesk-
arhiivi toimetised nr. 1 (I:3), Tartu 1931, 160 lk.

Huvitaval kombel ilmub Eesti Riigi Kesk-
arhiivi toimetiste esimese (I:3) vihuna just ülevaade Poola ainetest Eesti arhiives, kuna tehnilistel põhjustel ilmuvad edaspidi üldsissejuhatuseks mõeldud esimese seeria kaks esimest vihku (I:1 ja 2).

Poola ainekogu esmaajoonelisele käsitlusele võtmist põhjendatakse sellega, et Poola aeg Eestis on meil seni kõige vähem läbi töötatud ja vahest ka kõige sihilikumalt meie maa saksa ajaloolaste poolt valgustatud. Kahtlemata tuleb aga sellele puhtobjektiivsele põhjusele lisaks see üldine psühholoogiline huvitõus Poola vastu, mille lähtekohaks oli Poola-Eesti poliitiline ja kultuuriline lähenemine ja nende riikide vahelise sõpruse tugevnemine viimastel aastail, väljendudes Eesti riigivanema külaskäigus Poolas ja Poola presidendiga vastukülaskäigus Eestis läinud aastal, samuti ka Eesti-Poola ja Poola-Eesti ühingute asutamises ja mitmes muus üksikasjas. Pole sugugi juhus, et Poola-Eesti ajalooliste suhete revideerimine nende õiglasema valgustamise sihis algatub just kirjutistest, mis ilmuvad Poola presidendiga Moscicki külaskäigu puhul Eestis, koguteoses „Poola“, ajakirjas „Olion“ ja kogu Eesti ajakirjanduses.

Käesolev vihik pakub kõige pealt lühikese, kuid asjaliku ülevaate Eesti ja Poola ajaloolistest suhetest, samuti nende suhete käsitlemisest Eesti, Saksa, Poola, Vene ja Rootsi ajalookirjanduses. Sellele järgneb juba põhjalikum ülevaade Poolat käsitlevate ainetega Eesti arhiives, kusjuures erilist tähelepanu omistatakse neile ainele, mis pole seni trükitud avaldatud või käsitletud.

Poolat käsitleva ainekogu valdav osa on loomulikult pärit Poola ajast Eestis (Eestimaa Rüütelkonna Arhiiv, Eestimaa ja Liivimaa kindral-kuberneride arhiivid Rootsi ajast — mõlemad praegu Eesti Riigi Kesk-
arhiivis). Nende arhiivide andmed käsitlevad kõige pealt Poola võimu levimist Eestis XVI sajandi teisel poolel ühenduses orduriigi langusega, poola-aegseid õiguslikke ning administratiivseid ümberkorraldusi Eestis, kato-
liklikku vastureformatsiooni Eestis (milline avaldus muuseumis mõningate, kahjuks seni mitteleitud eestikeelsete kirjandusteoste avaldamises, jesuiitide koolide asutamises, uue kalendri maksmapanekus, eesti keelt hästi oskavate tõlkide ja jutlustajate soetamises jne.), selle järele ungarlasest Poola kuninga Stephan Bathory sõjakäiku venelaste vastu, Poola-Rootsi suhteid ühise kuninga Sigismund III aegu ja Poola-Rootsi sõda peale Sigismund III äratõrjumist Rootsi troonilt, selle sõja aegu avaldunud poolasõbralikkumeeleolu Liivimaa aadli hulgas (n. n. Lieveni konspiratsioon), lõpuks Poola-Rootsi rahuläbirääkimisi, mille tagajärjel kogu Liivimaa alistus lõplikult Rootsile Altmarki rahulepingu järele 1629. a. Peale selle leidub neis, samuti ka Eesti linnade arhiives veel hulk üksikasjalisi andmeid üksikutele linnadele Poola kuningate poolt antud õiguste suhtes, samuti üksikute aadlikkonna liikmete mõisate ja muude küsimuste lahendamise kohta Poola kuningate poolt, kultuuriloolisi andmeid ka maarahva kohta jne. Kokkuvõttes võib öelda, et Poola aeg Eestis leiab võrdlemisi laialist valgustust praegu Eesti Riigi Kesk-
arhiivi koondatud, samuti Eesti linnade arhiivides leiduvate materjalide põhjal (ükski Tartus üle 600 kirja ja muu arhivaali), milliseid täiendavaid mõningaid andmeid Eestimaa Kirjanduse Seltsi ja Õpetatud Eesti Seltsi kogudes.

Hilisema aja kohta on andmeid juba vähem. Siiski leidub huvitav kogu andmeid Poola kuningriigi iseseisvuse viimaste aastate kohta XVIII sajandi

lõpul, kindral Numsen'i arhiivis, mis leiti 1928. a. Valga arhiivis ja toimetati 1930. a. Tartu Keskarhiivi. Taani kindral Numsen võttis nimelt Venemaa poolt osa Vene-Rootsi sõjast Soomes XVIII sajandi lõpul ja määrati peale rahutegemise Kuramaa piiril asuva Vene sõjaväe juhatajaks (Kuramaa oli sel korral Poola kaitse all olev hertsogiriik), ühtlasi tehes temale ülesandeks korraldada Vene spionaaži Poolas, Kuramaal ja Ida-Preis. s.

Järgnev, võrdlemisi laialine rühm andmeid käsitleb Poola vabadusvõitlust 1831. a. ja selle tagajärgi. Need andmed on pärit veneaegse Balti kindralkuberner, samuti Eestimaa ja Liivimaa veneaegsete kuberneride arhiivist. Arhiives leidub mõningaid ülevaateid Poola vabadusvõitlusest enesest, kuid palju rohkem andmeid, mis käsitlevad selle õnnetu lõpu järeлкajasis: arreteerimiskäske üksikute vabadusvõitlusest osavõtjate kohta, suur hulk sissesõidu keelde välismaile põgenenud Poola revolutsionääride kohta, politseilise järelevalve korraldamist ja teadete kogumist Eesti piirides asuvate poolakate kohta jne. Nende andmete põhjalikum läbitöötamine annaks huvitava lisapeatüki Poola 1831. a. vabadusvõitluse ajaloole, samuti paljude Poola tegelaste elulugudele.

Palju vähem andmeid leidub Poola 1863. a. vabadusvõitluse kohta. Küll aga leidub huvitavaid andmeid Vene valitsuse tegevuse kohta Poolas just enne teise Poola vabadusvõitluse algust, nimelt veneaegse Poola valitsusnõukogu liikmelt R. parun Uexküll'ilt (pärit Vigalast), kelle palus enesele abiliseks Poola kindralkuberner vürst Gorčakov. Parun Uexküll töötas välja raharendi alusel põhjeneva agraruunduste eelnõu Poola jaoks, eelnõu väeteenistuskohuse reorganiseerimise kohta ja samuti ülevaate Poola raudteede ja mäetööstuse korraldamise kohta. Ta sattus konfliktli toleaeegse Varssavi õppekonna kuraatori, hiljemini siseasjade komisjoni peadirektori Muhhanov'iga ja tema sõpruskonnaga, mille tõttu suur osa Uexküll'i ettepanekuist jäi teostamata. Igatahes iseloomustavad Uexküll'i andmed väga huvitavalt selleaegse Vene valitsuse tegevust Poolas.

Poola-Eesti kultuurisuhete ajaloo seisukohalt pakuvad erilist huvi Tartu ülikooli ja endise Veterinäarinstituudi arhiivide andmed Poola üliõpilasorganisatsioonide, üliõpilaste ja õppejõudude kohta neis õppeasutis. Teatavasti venestati omal ajal Varssavi ülikool täielikult, millele poolakad vastasid selle ülikooli boikoteerimisega, asudes oma õppimist jätkama teistesse ülikoolidesse, muude seas eriti Tartusse, millisel ülikoolil oli siiski teatud „läänemaaline“ kuulsus teiste Vene ülikoolidega võrreldes. Pealegi oli Tartu ülikool Venemaal ainuke, kus leidis luterlaste usuteaduskond. Sellele vastavalt saadavadi Vilno, Leedu ja Varssavi luterline sinod ja konsistoorium oma stipendiaate Tartu ülikooli. Igatahes etendasid Tartu ülikool ja Veterinäarinstituut tähtsat osa Poola vaimuelu arenemises, ja nende õppeasutiste arhiivid pakuvad tunduvald lisateateid paljudegi endiste ja praeguste Poola tegelaste elulugude jaoks.

Poola ainekku leidub ka Eestis asuvate Rooma-katoliku koguduste arhiives Tallinnas, Tartus ja Narvas. Kuna nende koguduste liikmed olid ja on praegugi peaaugalikult poolakad, siis pakuvad nende arhiivid peaaugalikult huvi just poola elemendi kohta Eestis viimastel aegadel. Nii kuuleme, et peale reformatsiooni ja vastureformatsiooni ei peetud mõnekümneaasta kestes ühtki katoliku jumalateenistust praeguse Eesti piirides, kuid juba 1750. a. paiku tekkis selleks tarve, sest Vene sõjaväes Tallinnas leidis juba hulk katoliku-usku poolakaid, samuti kaupmehi, käsitöölisi ja teisi. Tallinna katoliku kiriku asutamiseks andnudki põhjust järgmine asjaolu: ühe lihavõttepüha puhul, kui Tallinna garnisoni muu-usulised (s. t. apostliku-õigeusu ja juudi) sõdurid olevat omausulistes kirikutes õhtujumalateenistustel viibinud, kadunud poolakad järsku kasarmutest ära ja tulnud

alles mõne tunni järel tagasi. Ülemuse järelepärimistele seletanud nemad, nad olevat Tallinna lähedal metsas viibinud jumalateenistusel omausu kommete järele, sest Tallinnas puuduvat katoliku-usu kirik. Sellest juhust tekkinud pikem kirjavahetus sõjaministri ja Tallinna linnanõukogu vahel. Asi ulatunud keiser Paul I enese kõrvu, kes olevat Tallinna linnapealt kategeooriliselt nõudnud katoliku kiriku ehitamist. See katsunud vastu protesteerida: keiser ise olevat lubanud kroonimisel linna eesõigusi kaitsta ega võivat nüüd niisugust asja linnalt nõudma hakata. Keiser vastanud ähvardusega, ta laskvat linnapea Siberisse saata. Nii pidi Tallinna linn lõpuks järele andma ja kroonu toetusel asutigi mitmesuguste raskuste kõrvaldamise järel kiriku ehitamisele, milline anti kogudusele üle 1844. a. Nii kestis selle kiriku saamisluгу ligi sada aastat.

Tallinna Peetri-Pauli Rooma-katoliku koguduse arhiivis leidub andmeid, et 1833. a. olevat Tallinna garnisonis olnud 250, mereväes ja tolliteenistuses 1123 poolakat, kokku 1373 katoliiklast-poolakat. Edasi kuuleme 1840. a. paigu, et üle 30 korral on palutud luba abielluda luteriusku neidudega, nime järele otsustades eeslannadega.

Tartu katoliku kiriku arhiivist leiame teateid muuseas selle kohta, et tekkis eriline katoliiklik Poola kogudus ülikooli juurde, mille liikmeiks kuulusid poolakaist professorid ja üliõpilased Tartus. Narva katoliku koguduse liikmeiks olevat olnud poolakatest sõjaväelased Narva garnisonist, ametnikud ja vabrikutöölised.

Teose ulatuse kohta annavad aime 9-leheküljeline isikute ja 4-leheküljeline kohanimedede register.

Käesolev vihik tahab anda täieliku ülevaate Poola ainete kohta kõigis Eesti arhiives. Avalikkude arhiivide kohta käib see täielikkus saavutatud olevat. Võimalik on, et era-, koguduste või mõnes muus arhiivis leidub siiski vahest mõningaid lisaandmeid Poola ja Eesti-Poola suhete kohta. Oleks soovitav, et nende olemasolust teatataks Eesti Riigi Keskarhiivile, kes edaspidi nende üle annaks seletust oma toimetistes.

Nagu juba eelpool tähendatud, pakub see ülevaade palju huvitavat nii hästi Eesti kui ka Poola ajaloo ja kultuuri uurijaile, andes väärtuslikke juhatusi ja näpunäiteid vastavate algallikate leidmiseks eriküsimuste valgustamisel. Niihästi Eesti kui ka Poola ajaloo ja kultuuri uurijaile jääb see teos kauaks ajaks möödapääsematuks käsiraamatuks ja teejuhiks.

Selle teose ilmumine eeldab loomulikult „Estica Poola arhiives“-nimelise vihu väljaandmist. Et Poola arhiives on rikkalikult huvitavaid aineid Eesti kohta, seda kuulsime läinud talvel Riigi Keskarhiivi juhataja mag. O. Liiv'i uurimisreisi puhul Poolas. Kuuldavasti ongi eeltööd käimas nimetatud vihu väljaandmiseks, nii Eestis kui ka Poolas.

Lõppmärkusena tahaksin teha väikese etteheite poolakeelse eeskõne puudumise pärast selles teoses: poolapoolset kahtlematut huvi selle vastu arvesse võttes oleks see olnud ilusaks tervitusšestiks nende poole, kellega seovad meid peale üldiste kultuuriliste ja poliitiliste sümpaatiate ka käesolevas vihus käsitletud ajaloolised sündmused.

Villem Ernits.

*

Asja ilmus Hans Beschorner'i toimetusel Dresdenis huvitav koguteos „Archivstudien“, mis pühendatud tuntud Saksa arhiivindustegelasele ja endisele Saksi Peaarhiivi direktorile Woldemar Lippert'ile ta seitsmekümneaastase sünnipäeva puhul (Mit Unterstützung der Wilhelm und Bertha v. Baensch Stiftung, Dresden 1931, 265 lk.).

Teoses on avaldatud 29 artiklit juhtivamate Saksa ja Austria arhivaaride sulest, mis kokkuvõtlikus käsitluses puudutavad rea tähtsamaid päevaküsimusi ja muid teaduslikke probleeme arhiivinduse alalt ja mis ei ole huvi-

tavad üksi arhivaaridele, vaid ka ajaloolastele. — Meie vabadussõja ajaloolastele on kahtlemata õpetlik Gotthold Bäszeri (Dresden) kirjutis „Die Kriegstagebücher als geschichtlicher Quellenstoff“, kus ta peamiselt Potsdamis asuva Saksa Riigiarhiivi kogemuste põhjal näitab, milliste puuduste all need päevikud kannatavad ja millist muud andmestikku nende kõrval tingimata on tarvilik kasutada, kui kirjeldatakse teatavat episoodi teaduslikult vaatekohalt. — Hans Beschorner (Dresden) rajab oma kirjutise „Risse und Karten in den Archiven“ Saksi Pearhiivi kaardikogule, mis rikkamaid Saksamaal, ja umbes 50 Saksamaa arhiivijuhatuselt saadud andmeile. Ta rõhutab täie õigusega, et tulevik kuulub kaartidega varustatud uurimustele, ühtlasi juhatades, millised ajaloolise uurimise alad vajavad kaarte materjalina. Tähtsustades kaardimaterjali osa põhjendatult suureks ja mainides eriti sel puhul nendemoödapääsematut tarvitamisvajadust üksikute maade ajalooliste atlasite koostamisel selgitab autor kaartide alalhoidmise, korraldamise ja registreerimise tingimusi. Et praegu Eesti arhiivideski olemasolevate kaartidekogude korraldamine päevakorral, on kõne all olev artikkel meilegi mitmeti instrueeriva tähendusega. — Et Eesti arhiivides (eriti Riigi Keskarhiivis ja Tallinna Linnaarhiivis) asub palju vähemaid arhiive ja arhivaale, mis ostu, depositsiooni või mõnel muul juhuslikul teel sattunud arhiivi ja seal asuvad teiste arhivaalide kõrval nagu „võõrkehadena“, ei ole huvitusega Bertold Brettholzi (Brünn) lühikene artikkel „Fremde Archivalien in den Archiven“, kus autor soovib arhiivide omavahelist informatsiooni nende arhiivikogude suhtes, nii et sellekaudu mõnigi kind arhiive täiendataks nendes loomupärast kuuluvate arhivaalidega ning sellega moodustuks ettevaatlik tee arhivaalide vastastikuseks vahetuseks.

Genealoogidele, kes Eestis viimasel ajal on alustanud energilisemalt tegevust ja kellest eestlased on moodustanud Eesti Eugeenika ja Genealoogia Seltsi juurde erilise genealoogia toimkonna, annab tähelepanuväärseid võrdlusjooni Heinrich Butte (Dresden) käsitluses „Archive und Familienforschung“. Toonitades teadusliku genealoogia tähtsust ajaloo abiteadusena ja sidudes teda sotsioloogiaga ühel ning bioloogilise looduse ning pärivuseõpetusega teiselt poolt jälgib ta arhiivide suhet sugukondadeuurimisega. Autor rõhutab seda halba mõju, mis esialgu avaldas asjaarmastajate genealoogide nõudlik ja sageli asjatundmatu esinemine arhiivi teenistuses seisvaile isikuile ning sellest sõltuvaid takistusi arhiividele segamatult teotseda otsekohesemate ülesannete alal, ja esitab neid piiramisi, mis selle tulemusena osalt praegugi on maksvusel Saksamaa j. m. arhiivides genealoogide suhtes (näiteks sugukonna-uurimise kõrget maksustamist mitme maa arhiivis Saksamaal). Ta leiab, et teaduslik genealoogia suudab siiski abistada arhiivide tööd ja õige lõppjärelus oleks siit, et arhiivid peaksid looma genealoogidele vastutulelikumaid töötamistingimusi. Genealoogia teenib praeguse „perekonna kriisi“ ajastul ohvrimeelselt just perekonda ja omab kasvatavat ja ühiskondlikku tunnet kujundavat jõudu.

Wilhelm Engel (Weimar) jõuab näideterohkes vaatluses „Territorialänderung und Archivalienfolge“ otsusele, et põhimõtte, õigustepärijale ürikuid ja toimikuid ära anda, on riigioiguslik ja finantspoliitiline paratamatus, kuid kaotab igatahes oma mõtte, kui seda laiendatakse ka „surnud arhiividele“, mis juba ammu kõrvaldatud jooksvast asjaajamisest; sel korral ta võib tihti muutuda seesuguse arhiivi täielikuks hävitajaks. Kuna meilgi on tegemist arhivaalide vastastikuse vahetamisega, manitsevad need mõtted meid veel kord piinlikule ettevaatusele sel alal.

Arhivaarile raskemaid ja vastutusrikkamaid probleeme käsitleb Ernst Müsebeck (Potsdam) omas „Grundsätzliches zur Kassation moderner Aktenbestände“, tuues näiteid Saksa Riigiarhiivi prak-

tikast sõjaväe ja sõjaseltside materjalide hävitamisel, toonitades võimatust alal hoida jäädavalt kõiki arhiivmaterjale, kuid nõudes seejuures hävitamise põhimõtte põhjalikumat käsitlemist. — Provenientsprintsii bi ortodoksaalse rakendamise suhtes mõõdunud aastal esitatud lahkuminevad mõtteavaldused saksa arhivaar G. Winter'i ja rootsi arhivaar C. Weibull'i vahel leidsid teatavasti suurt tähelepanu arhivaaride keskel. Seetõttu on huviga jälgitav Johannes Schultze (Berliin—Dahlem) artikkel „Gedanken zum „Provenienzgrundsatz“, kus autor samuti pooldab tagasihoidlikkust selle põhimõtte läbiviimisel mõne arhiivitehnilise küsimuse alal, millest tähtsam arhivaalide tegeliku ülescadmise ja inventariseerimise vahekorra. — Iseäranis aktuaalne on aga Armin Tille (Weimar) kirjutis „Soll das Archiv Gegenwartsstoff sammeln?“ Lähitudes seisukohalt, et praeguseaja jooksvad registratuurid moodustavad tuleviku arhiive, peab Tille vajaliseks, et arhiivide kogumise ja valitsemise tegevust laiendataks ka meie kaasaja kirjavarale, sest sel viisil on võimalik kõige täielikumalt säilitada tuleviku jaoks arhiivandmeid oleviku kohta. — Hermann Voges (Wolfenbüttel) kirjutab peamiselt Braunschweigi kogemuste najal küsimusest „Sollen die Kirchenbücher in den Archiven aufbewahrt werden?“ See küsimus on ka Eestis aktuaalne, sest vanemad kirikuraamatud ei ole meil ühendatud Riigi Keskarhiivi, vaid osa neid, nimelt Põhja-Eesti omi, asuvad arhiiviteaduslikule nõudele risti vastukäivalt ärakistuna oma õigema kuuluvuse asukohast, Eestimaa konsistooriumi arhiivist, ikka veel Tallinna Perekonnaseisu aktide arhiivis. Väärtustades kirikuraamatute tähtsust mitte ainult geneaoloogia, vaid palju enam veel ajaloo uurimise seisukohalt, jaatab Voges tingimatult vajadust tsentraliseerida kirikuraamatud arhiividesse ja neid seal alal hoida.

Teoses on veel paar artiklit, mis elavalt peaksid huvitama meie linnade arhivaare ja ajaloolasi, nimelt Hellmuth Gröger'i (Meissen) „Neuzeitliche Aufgaben grösserer Stadtarchive“ ja Georg Hermann Müller'i (Dresden) „Das Massenproblem in den Stadtarchiven“. Üldisema tähtsusega nii arhivaaridele kui ka ajaloolastele oleksid peale eelnimetatute veel: Ludwig Bittner'i (Wiin) „Zur Neuorganisation des österreichischen Archivwesens“, Heinrich Glasmeier'i (Velen W.) „Die in den deutschen Archiven verwendeten Methoden zur Aufbewahrung von Urkunden“, Hans Kaiser'i (Potsdam) „Das Provenienzprinzip im französischen Archivwesen“, Hellmut Kretschmar'i (Dresden) „Zentralismus oder Regionalismus im sächsischen Archivwesen“, Ernst Pietsch'i (Plauen) „Aus der Praxis eines Stadtarchivars“ ja omavalitsuse- ja eraarhiivide kaitse mõttes Otto R. Redlich'i (Düsseldorf) „Die Fürsorge für nichtstaatliche Archive und die Archivberatungsstelle der Rheinprovinz“. Et Baltimaade kohta sisaldab materjali Reichskammergericht'i arhiiv Frankfurtis M. ä. (selle üle on kirjutanud R. Hausmann ja L. Leesment), siis oleks ses suhtes mainitav selle arhiivi asukohta ajalugu Otto Ruppertsberg'ilt (Frankfurt M. ä.) „Frankfurt und das Archiv des Reichskammergerichts“.

Sellest näeme, et „Archivstudien“ puudutavad hulga seesuguseid arhiivinduslikke põlevküsimusi, mis tähtsad ka meile kodumaa ajaloo uurimise ja arhiivinduse korraldamisel; kirjutised annavad kasulikke juhatusi eriti seetõttu, et nad on koostatud suure vilumusega arhivaaride ja ajaloo uurijate poolt, silmas pidades kõige uuemaid nõudeid vastaval alal.

O. L.

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi väljaanne

„AJALOOLINE AJAKIRI“

jätkab käesoleval aastal senisel kujul oma ilmumist. Ta seab enda ülesandeks tõlgendada meil ajaloolisi harrastusi, äratada huvi ajaloo, eeskätt meie rahva ajaloo vastu võimalikult laiemas ringkonnis väljaspool uurijate ja ajaloo õppijate kitsaid rühmi. Vastavate artiklite, ülevaadete ja arvustiste kaudu jälgib „Ajalooline Ajakiri“ nii kodumaa kui ka üldise ajaloo uurimise edusamme meil ja mujal.

Seni on „Ajaloolises Ajakirjas“ kirjutisi avaldanud: prof. W. Anderson, prof. J. Bergman (Rootsi), E. Blumfeldt, prof. A. R. Cederberg (Soome), O. Freymuth, O. Greiffenhagen, prof. P. Haliste (Bauman), T. Holm (Rootsi), dr. P. Johansen, R. Kenkmann, E. Kerem, H. Kleis (Ottenson), R. Kleis, A. Koort, dr. Arvi Korhonen (Soome), prof. H. A. Kruus, A. Kruusberg, prof. J. Kõpp, H. Laakmann, E. Laid, L. Leesment, F. Leinbock, M. Lepik, O. Liiv, L. Metslang, prof. H. Moora, H. Mühlberg, Fr. Nineve †, A. Oinas, prof. H. Oldekop †, prof. A. Pridik, prof. K. Ramul, G. Rauch, M. Schmiedehelm, dots. H. Sepp, prof. O. Sild, A. Soom, prof. W. Süss, prof. A. M. Tallgren (Soome), prof. P. Treiberg, N. Treumuth, prof. J. Uluots, dr. J. Vasar, K. Vilhelmson, dr. E. Virányi (Ungari), dr. Fr. Westling † (Rootsi), prof. A. H. Wirkkunen † (Soome) ja R. Övel. Peale eelnimetatute on veel lahkesti kaastööd lubanud: G. Vihgrabs (Läti), V. Voionmaa (Soome) j. t.

„Ajalooline Ajakiri“ ilmub 4 numbrit aastas. **Tellimishind:** 2 kr. 40 s. aastas. Üksik number 70 senti. Kuulutuste lehekülj — 10 krooni, $\frac{1}{2}$ lehekülj — 5 krooni jne.

Talitus asub: Tartu, K.-Ü. „Loodus“, Vana tän. 1. Tellimisi võtavad vastu kõik E. V. postiasutised.

Järgmine number ilmub detsembrikuus. 1922. aastakäigust on veel saada üksikuid numbreid — à 30 senti. Järgmisi aastakäike on veel saada: 1923. aastakäik — à 1 kr. 60 senti, 1924., 1925. ja 1926. aastakäik — à 2 krooni, 1927., 1928., 1929. ja 1930. aastakäik — à 2 kr. 40 senti.